

Vrouwe Courtmans

Brieven aan haar zoon Emile
met inleiding en toelichting uitgegeven

door

Dr. Gilbert DEGROOTE

I. INLEIDING

I. ONTSTAAN VAN DEZE UITGAVE

Opzoekingen in verband met de samenstelling van een corpus brieven van Hendrik Conscience brachten mij, dank zij een aanwijzing van Dr. M. De Vroede, in contact met de heer Emiel Courtmans te Brussel, bezitter van een der oudste brieven van H. Conscience.

Zo kreeg ik toegang tot een belangwekkend familiearchief, met o.a. brieven van en aan haar, die we met het oude, vertrouwde woord „Vrouwe” Courtmans blijven noemen. Inzonderheid een aantal brieven, welke deze tijdgenote en bewonderaarster van H. Conscience aan haar zoon schreef, leken me menselijk boeiend en historisch belangrijk genoeg om als bijdrage tot een genuanceerder visie op haar figuur en tijd te worden uitgegeven.

Op de betekenis van de publikatie van dergelijke brieven in het kader van onze 19e eeuw hoeft hier geen nadruk meer gelegd, daar Ger Schmoek deze vroeger reeds zo overtuigend heeft beklemtoond¹.

Emiel Courtmans, die de achterkleinzoon is van de bekende schrijfster, vestigde mijn aandacht op het feit, dat Dr. Julius Pée indertijd een uitgave van de brieven van en aan Vrouwe Courtmans had voorbereid. In de voorrede tot zijn met warme piëteit geschreven monografie: „Mevrouw Courtmans”, tekende deze eerste promotor van de Courtmansstudie bovendien aan: „ik zou sedert lang haar brieven, waarop ik de hand kon leggen, hebben gebundeld, indien er hier belangstelling voor zulk werk bestond”².

(1) *Pleidooi voor de Uitgave van de Brieven van Negentiende eeuwse Vlaamse Figuren* in *VMKVA*, 1949, blz. 23-42; *Brieven bewaren; brieven publiceren* in *De Vlaamse Gids*, 1961, blz. 431-453.

(2) Dr. Julius Pée, *Mevrouw Courtmans. Een letterkundige Studie*. Antwerpen, 1933, blz. 7. Met het oog op die uitgave had hij in zijn sierlijk handschrift reeds een kritisch afschrift gemaakt van al de hem bekende brieven van en aan Vrouwe Courtmans, dat ik, door welwillende bemiddeling van Prof. Dr. Willem Pée kon raadplegen.

Voor de publikatie van brieven, waarvan, het weze terloops aangestipt, Stendhal de noodzakelijkheid tot grondiger inzicht in de psyche van een auteur, reeds in 1805 aantoonde³, is de belangstelling hier nu levendiger dan in de jaren toen Dr. J. Pée zijn werk over Vrouwe Courtmans samenstelde. Zo is deze uitgave dan ook in meer dan één opzicht gerechtvaardigd.

Het is sedert lang de vurige wens van Emiel Courtmans dat een editie van deze brieven zou tot stand komen⁴. Voor de bereidwillige inlichtingen, die ik van hem ontving, voor de onbekrompen wijze waarop hij de originele stukken en tal van andere geschriften te mijner beschikking stelde, dank ik hem van harte. Mijn dank gaat ook naar Gabriël De Lille (Maldegem), Prof. Dr. Willem Pée (Brussel) en Juffrouw O. Rens (Gent) die mij boeken en een fotocopie bezorgden⁵.

II. ACHTERGROND

Mevrouw J.D. Courtmans-Berchmans staat bekend als schrijfster van gedichten, en vooral van een vrij hoog aantal romans en novellen. In het geheel van haar produktie mogen thans ook brieven geïntegreerd worden.

De belangrijkste reeks brieven die zij schrijft, met name uit Maldegem aan haar zoon Emile en schoondochter Antonia Van Leemputten te St.-Jans-Molenbeek, vormt een vrij sluitend geheel. Zonder afbreuk aan die eenheid te doen, publiceren wij hier het veruit voornaamste gedeelte — ruim honderd stukken — van deze correspondentie. Beperkte plaatsruimte is niet de enige oorzaak waarom een aantal brieven wordt weggelaten. Het kan immers de bedoeling niet zijn documenten op te nemen die uitsluitend over interne familieaangelegenheden handelen, meestal in verband met de gezondheid der kinderen, waarvan het gering belang al niet verder reikt dan de kring der betrokkenen zelf. Enkele losse brieven worden bovendien als „Varia” opgenomen, daar ze eveneens een bij-

(3) Stendhal, *Correspondance* I, Paris (1962), p. 236, 1.101 — A Pauline Beyle.

(4) Hij is tevens de kleinzoon van Emile Courtmans en Antonia Van Leemputten, aan wie de meeste, hier uitgegeven brieven zijn gericht, en de zoon van Antoon Courtmans, die vaak in dezelfde briefwisseling wordt vermeld.

(5) Thans publiceren wij de inleiding; volgend jaar hopen we hier de brieven zelf met aantekeningen uit te geven. In deze inleiding wordt met verkorte opgave van datum naar deze negentiende eeuwse correspondentie verwezen (b.v. 12 sept. '84). De chronologische curven en de vele aanhalingen, die steeds volkomen diplomatisch zijn als in de tekstuitgave zelf, beogen begeleidend rekenschap te geven van Vrouwe Courtmans' innerlijke ontwikkeling. Het komt eerder zelden voor, dat in een citaat uit de brieven, woordorde en persoons- of bezitsvormen aan het algemeen zinsverband worden aangepast. Bij dit alles hebben we dezelfde methode gevolgd als in onze uitgave van de briefwisseling tussen H. Conscience en zijn uitgevers (1953).

zonder licht op de schrijfster werpen.

Zo komen hier brieven voor die kenschetsend zijn voor een aantal niet of minder gekende uitzichten van het leven, de psyche en het werk van Vrouwe Courtmans; die niet zonder betekenis zijn voor allen die belangstelling voelen voor de geschiedenis van ons onderwijs, het cultureel, taalkundig, literair en politiek uitzicht van onze 19de eeuw.

De geringe taalcultuur die we zo vaak in die periode in het algemeen en dus ook bij onze letterkundigen aantreffen, het feit dat Vrouwe Courtmans voornamelijk in het Frans was opgevoed en naderhand Nederlands leerde, dat een spontaan en direct getuigenis als de brief, die niet voor de openbaarheid is bestemd, op zichzelf niet door kritische vormgeving uitmunt, verklaren reeds de zo dikwijls onbeholpen en onnauwkeurige taal van deze stukken. Dit neemt niet weg, dat juist afwijkingen van hedendaagse opvattingen inzake spelling en interpunctie, woordgebruik en zinsbouw er niet zelden een eigen charme aan verlenen.

In deze brieven schuiven dikwijls uiteenlopende indrukken door elkaar, mededelingen van intieme, huiselijke en politieke aard, dorpsnieuwtjes en typerende anecdoten of berichten over de volkshulde die haar zal gebracht worden, over haar boeken... De schoolstrijd is echter het meest opvallende thema. De bejaarde en belangrijke volksschrijfster brengt hier in het kader van onze epistolaire literatuur een soms aangrijpend getuigenis over de schoolstrijd, dat een eigen plaats verdient naast dat van bekende romanciers in onze verhalende kunst. We denken b.v. aan romans als „Arm Vlaanderen” door Is. Teirlinck en R. Stijns (Roeselare, 1884), „Sophie” door V. Loveling (Gent, 1885), „Mensen achter den dijk” door F. de Pillecijn (Leuven, 1949).

Dit is de eigenlijke achtergrond waarop deze epistolaire bedrijvigheid van Vrouwe Courtmans zich aftekent. Zij behoort tot een tijd met beperkte horizon, waar weinig of geen verdraagzaamheid heerst. Dit is ongetwijfeld gedeeltelijk een gevolg van de geestelijke onvolwassenheid van een nog vrij jonge staat. Haar figuur is vergroeid met de stand waaraan onze volksverheffing veel heeft te danken, inzonderheid op een ogenblik dat het aandeel van universitair gevormden aan onze culturele ontwikkeling uiteraard gering moet blijven. Deze stand heeft nog altijd iets van het idealisme van de „schoolmeester van den ouden tijd, die in armoede ons Vlaamsche volk heeft wakker gehouden”, zoals Hugo Verriest getuigt van de Deerlijkse kostschoolhouder en drieëndertigmaal gelauwerde dichter P.J. Renier¹. Haar vader is onderwijzer geweest. Haar man

(1) *Versl. en Meded. Kon. Vl. Acad.*, 1921, blz. 12.

is de knappe en jong-overleden onderwijzer Jan-Baptist Courtmans, kinderen en kleinkinderen van haar zijn in het lager onderwijs werkzaam. Zij en bepaalde kinderen en kleinkinderen van haar worden door de schoolstrijd getroffen.

Dit pijnlijk conflict, dat ongetwijfeld ook internationaal is geïnspireerd en met een eigen schakering in Frankrijk en Duitsland is aan te treffen², wordt in ons land bijzonder heftig uitgevochten³. Het is voornamelijk ingegeven door de onverzoenlijke houding van de twee partijen, de katholieke, die de godsdienst als norm neemt voor de samenleving, en de liberale die naar laïcisering van het openbaar leven streeft⁴.

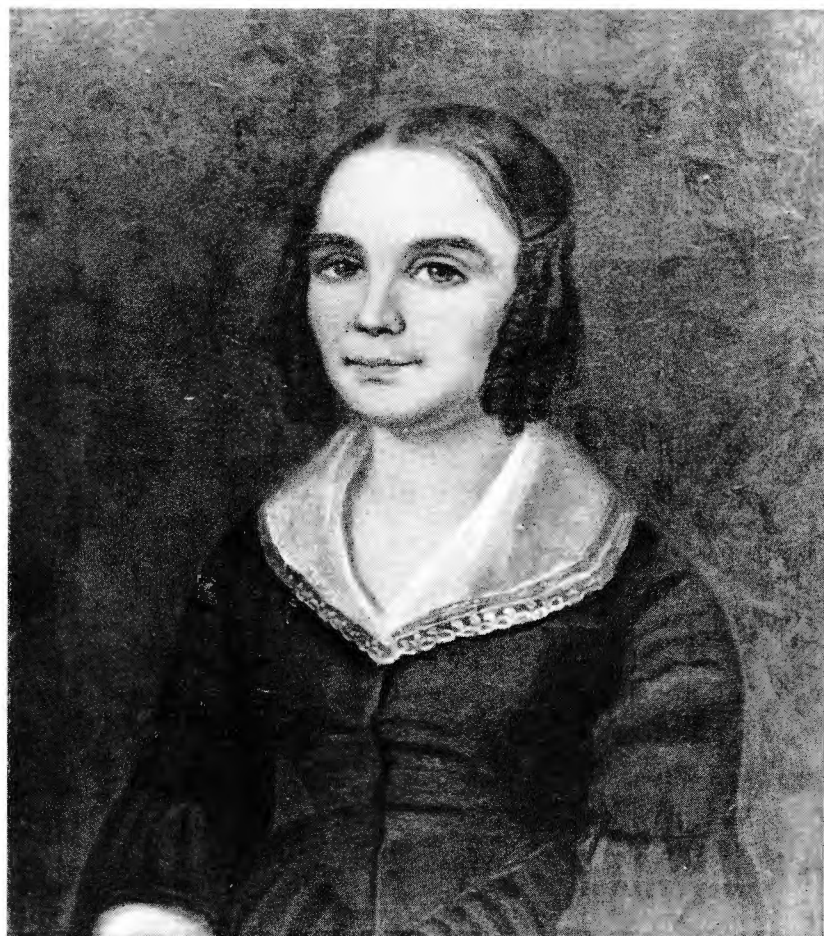
De lectuur van deze brieven suggereert ons een tijdsgebeuren dat gekarakteriseerd is door de „bijna onafgebroken zinloze ruzie tussen liberalen en katholieken, waarbij de twee opinies met gevoelens van haat tegenover elkaar staan”⁵. In de wereld van Vrouwe Courtmans met die en eigen innerlijke spanningen kunnen we de vrij scherpe echo's opvangen van de toenmalige gepassioneerde-luidruchtige verkiezingscampagnes, van een openbaar leven, dat zich vaak op het niveau van bekrompen dorpspolitiek afspeelt en in het teken staat van wederzijdse verdachtmaking, van ruw straatgeweld en bestendige onrust, van gebrek aan tolerantie en begrip voor de visie van de andersdenkende.

(2) Vgl. de verzamelde opstellen in *La Lutte Scolaire en France au Dix-neuvième Siècle*, Paris, 1912; Dr. Jos. Hetz, *Der Kampf um die Schule in Preussen 1872-1906*, Köln, 1912.

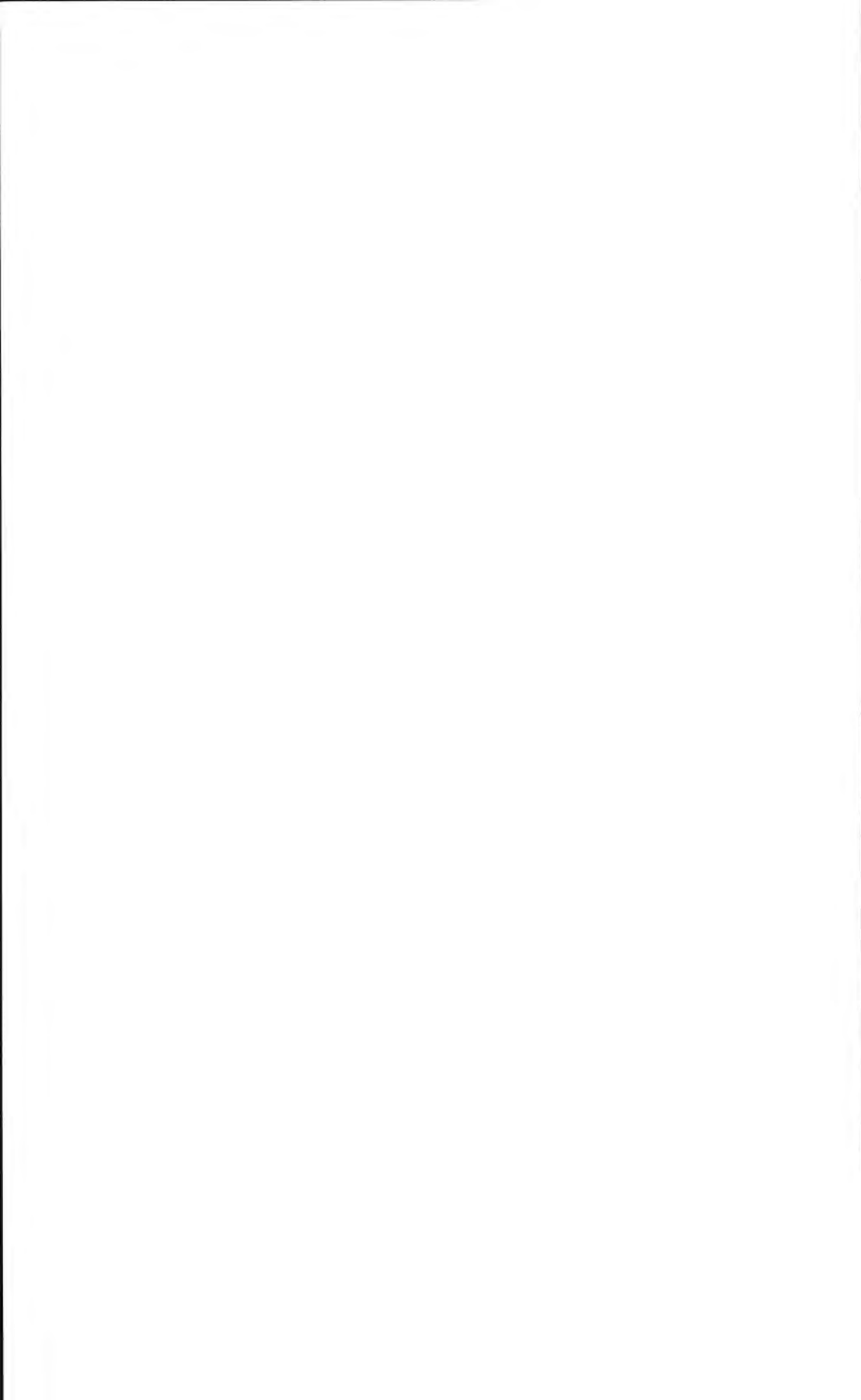
(3) Vgl. o.a. P. Verhaegen, *La lutte scolaire en Belgique*, Gand, 1905²; M. Coulon, *Jeunesse à la Dérive*, Mons, 1945, T. I, *La Genèse du Drame*.

(4) Vgl. Dr. K. Van Isacker S.J., *Werkelijk en Wettelijk Land*, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1955, blz. 162-163.

(5) Vgl. Dr. K. Van Isacker S.J., *l.c.*, blz. 166-167.

Pl. 1 — Jeugdportret van Vrouwe Courtmans
(Hier voor het eerst gereproduceerd ;
origineel in het bezit van Walter Verstrijng)

III. VROUWE COURTMANS EN DE COURTMANSSCHOOL TE MALDEGEM

Johanna Desideria Berchmans wordt op 6 september 1811 — ruim een jaar vóór Hendrik Conscience — te Oudegem (bij Dendermonde) geboren ¹. Haar vader, Quirinus Josephus, is herkomstig uit Bever bij Geraardsbergen. Quirinus is onderwijzer, maar wordt weldra, wegens zijn groot gezin : vijf dochters en vier zonen, ook landbouwer, jeneverstoker, veefokker en herbergier. In 1819 wordt hij onder het Hollands bewind tot burgemeester van het naburige Mespelare benoemd. Haar moeder, Johanna Maria Jaspert uit Oudegem, is een energieke, voor haar gezin hardwerkende vrouw. Het is mogelijk, dat er iets van de vaderlijke ondernemingszin en van de wilskracht van de moeder in Johanna Desideria is overgegaan, zoals uit haar verder leven blijkt.

Zij geniet onderwijs in een pensionaat te Lessen en verder in een kloosterpensionaat te Gijzegem. Die opvoeding is volledig in het Frans. Haar jeugd is niet bepaald gemakkelijk. Tegenslagen hebben het gezin tot armoede gebracht, dat in 1829 naar Viane verhuist. Vrij jong reeds is zij gedwongen haar eigen weg te zoeken. Zij gaat „dienen voor het dagelijksch brood” ², waarschijnlijk te Baasrode en te Gent.

(1) Voor meer bijzonderheden over haar leven, werk en tijd kan men vooral raadplegen : Dr. J. Pée, *Mevrouw Courtmans*, Antwerpen, 1933. De handboeken voor literatuurgeschiedenis, op één na, en de biografische woordenboeken, laten we hier buiten beschouwing. Algemeen oriënterend zijn nog volgende werken en bijdragen : Joz. Van Hoorde-De Koninck, *Vrouw Courtmans-Berchmans haar Leven en hare Werken*. Betooging van 14 Mei 1883. Gent, 1883 ; E.-H. Moguez, *La manifestation de Maldeghem in Revue de Belgique*, Bruxelles, 1883, pp. 101-106 ; P. Hamélius, *Histoire politique et littéraire du Mouvement Flamand*, Bruxelles, (1894), pp. 198-202 ; G. Lagye, *Nos Ecrivains Flamands IV in Messenger de Bruxelles*, Bruxelles, 1899 ; Th. Coopman en L. Scharpé, *Geschiedenis der Vlaamsche Letterkunde van het jaar 1830 tot heden*, Antwerpen, 1910, blz. 235 vlgg. ; J. Persyn, *Mevrouw Courtmans in Ons Volk*, 1e jrg., 1911, nr. 2, 14 sept., blz. 10 ; Stijn Streuvels, *Over Vrouw Courtmans*, inleiding tot *Vr. Courtmans' Gemeente-Onderwyzer*, Maldegem, 1911 (Duimpjesuitgave, nr. 88). Verscheen afzonderlijk als *Toemaaije*, Maldegem, 1911 (Duimpjesuitgave, nr. 91). Werd ook als herdenkingsrede gepubliceerd : Frank Lauteur, *Over Vrouw Courtmans in Verslagen en Mededelingen van de Kon. Vl. Academie voor Taal- en Letterk.*, Gent, 1911, blz. 559-575 ; Joz. Van Hoorde, *J.B. Courtmans in Vlaamsche Gazet*, Brussel, 1912, zaterd. 31 aug. ; M. Basse, *Het aandeel der Vrouw in de Nederlandsche Letterkunde*, Gent, 1920, I, blz. 107-108 (Uitgave van het Willemsfonds nr. 157) ; Stijn Streuvels, *Vrouw Courtmans' Volledige Werken in De Bibliotheekgids*, 1924, nr. 2, blz. 47-52 ; *Maldegemse Momenten. Bij het Vijftigjarig Overlijden van Vrouw Courtmans 1941*. Uitg. van het Provinciaal Verbond van Westvlaamsche Willemsfondsafdelingen, Maldegem, 1941 ; Emiel Courtmans, *Een brief van Mevrouw Courtmans op het Mechelsch Archief in Handelingen van den Kon. Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, XLIX, 1945 (niet gepag. overdruk) ; *Mevrouw Courtmans 1811-1890*. Huldebetoon bij de inhuldiging van haar standbeeld te Maldegem 17 september 1961. Maldegem, 1961 ; Gabriël De Lille, *Maldegem in beeld en schrift*, Maldegem, (1962), III ; (1963), IV.

(2) Vgl. J. Pée, *o.c.*, blz. 20 ; Emiel Courtmans, *De Familie Berchmans in Mevrouw Courtmans 1811-1890*, Huldebetoon. Maldegem, 1961, blz. 25-30.

Op 20 januari 1836 huwt zij Jan-Baptist Courtmans³, onderwijzer aan de Gentse stadsscholen. Jan-Baptist wordt secretaris van de in 1836 te Gent opgerichte „Maatschappij van Vlaamsche Letteroefening” met als kenspreuk: „De taal is gansch het volk”, waar-idealistisch onderwijzman, en ontwikkelt in zijn jonge vrouw bevan J.-Fr. Willems het ere-voorzitterschap waarneemt. Hij is een langstelling en liefde voor eigen taal en volk. Hij leert haar de beschaafde vorm van het Nederlands van zijn tijd. Hij stelt voor de jeugd een aantal leer- en leesboeken samen en wordt in 1843, bij de oprichting van de Rijksnormaalscholen te Lier, aldaar tot leraar in de Nederlandse taal- en letterkunde benoemd. In 1844 verhuist Jan-Baptist naar Lier. Zijn gezin telt dan vier kinderen. Te Lier wordt het nog met vier vermeerderd. Op 2 juni overlijdt hij, na vrij langdurige ziekte, aan tuberculose.

Als weduwe met acht kinderen ontvangt Vrouwe Courtmans een jaarlijks staatspensioen van 495 fr. Gelukkig vindt ze spoedig enige steun in haar oudste dochter, Mathilde, die het diploma van onderwijzeres heeft behaald, een weinig later in de tweede dochter, Julia, die dezelfde loopbaan heeft gekozen.

Vanzelfsprekend richt de belangstelling van moeder en dochters zich op het onderwijs. In aansluiting bij de wet van 1842 op de inrichting van het lager onderwijs, zoekt zij een gemeente waar zij voor haar dochters een meisjesschool kan stichten. Eigenaardig is het misschien dat een Vlaamse gemeente, en met name Maldegem, na reis- en speurtochten ook in Antwerpen en omgeving, hiervoor wordt uitgekozen. Speelt hier wellicht enig heimwee naar Vlaanderen waarvan zij indertijd in een uitvoerig gedicht met weemoed afscheid had genomen?⁴ Wenkt het land van oorsprong haar in troostende herinnering wanneer ze in de schaduw zit van het leed? Maldegem, een uitgestrekte grensgemeente, dichtbij Nederland en ongeveer in het midden tussen de twee provinciehoofdsteden Brugge en Gent. Een streek, die zich vroeger reeds ontvankelijk voor inwijking heeft getoond, Zij het dan van een geheel andere aard. Bepaalde familienamen wijzen op de vestiging aldaar — einde 16de eeuw reeds — van Franse inwijkelingen, die wegens de godsdienst-twisten Frankrijk voor het Calvinistische Nederland verlieten. Maar velen bleven zowel ten zuiden als ten noorden van de grenslijn⁵.

(3) Vgl. F. Snellaert, *Jean-Baptiste Courtmans in Biographie Nationale*, 1873, IV col. 430-431. De lijst van zijn werken bevat 26 nummers.

(4) *Mijn vaarwel aan Vlaanderen* (uit de tijd dat zij naar Lier was verhuisd). Tekst in *Gedichten van Vrouwe Courtmans geb. Berchmans, Roeselare, De Seyn-Verhoughstraete*, (1890), blz. 18-20.

(5) Vgl. Lic. C. Albrecht, *Maldegem, vroeger en nu in Mevrouw Courtmans*, Huldebetoon, blz. 33-40; Mr. J. Tijdgadt, *Maldegem, economische aspecten*, *ibid.*, blz. 41-50.

Maldegem, een grote gemeente, die volgens Dr. J. Pée „met haar hoog percentage ongeletterden — 74 % van de bevolking! — behoorde tot de achterlijkste van heel Vlaanderen”⁶, en een goede meisjesschool, naar het haar voorkomt, dringend nodig heeft. Het toeval wil bovendien dat er juist een passend huis in de Noordstraat, met zelfs een aantal schoolbanken, te huur is.

Het drama echter, dat haar te Maldegem te wachten staat, vinden we het treffendst weerspiegeld in de visie van haar oudste dochter, Mathilde, die dat alles innig had meegeleefd. Deze vertelt Stijn Streuvels, die haar met het oog op inlichtingen voor een rede, die hij in de Kon. Vlaamse Academie over Vrouwe Courtmans zal houden, samen met V. De Lille een bezoek brengt, over de aankomst en het onthaal van haar moeder te Maldegem⁷. We ontleenen er het volgende aan: „Was er hier geene geestelijke meisjesschool, er was eene kantschool, waar de meisjes van af zes-zeven jaren naartoe gingen, en ook de eerste regels leerden van kruisken A, B, C, tusschen het werk in, maar toch wezenlijk gingen om te werken, hetgeen op onze dagen door de wet is verboden.

Die school was hier opgericht door den pastoor eew. heer Vinckier, wezenlijk een verdienstelijk man, die hier gekomen was in 't jaar 1831 (...). Pastoor Vinckier had ook de slechte jaren van de aardappelplage doorgemaakt, en die kantschool was het redmiddel dat hij aan zijne arme parochianen had gegeven.

Als priester en leeraar zoude hij 't nochtans wel moeten verstaan hebben dat het onderwijs, het eigenlijk onderwijs even onontbeerlijk is voor den geest als het brood voor het lichaam. En dat verstond hij voorzeker, gelijk nu alle priesters het verstaan.

Maar bij hem, in de pastorij, woonde in, de „meestesse” van die school en voor deze bestond enkel het brood, haar brood; zooveel leerlingen uit haar school, was zooveel leerlingenopbrengst min voor haar.

En toen nu de jonge weduwe Courtmans zich des anderen daags⁸ in de pastorij aanbood en haar voornemen te kennen gaf, en getuigschriften overlegde van den pastoor-deken van Lier, dat de overleden heer Courtmans een zeer stichtend leeraar aan de Normaalschool was geweest, dat hij zeer schoone en godvruchtige boekjes voor de kinderen had geschreven, dat zijne weduwe zelve ook

(6) *Herinneringen aan Mevrouw Courtmans in Maldegemsche Momenten*, Maldegem, 1941 (Uitg. Prov. Verbond van Westvl. Willemsfondsafdeelingen), blz. 26; vgl. ook zijn *Mevrouw Courtmans*, blz. 50; vgl. G. De Lille, *Maldegem in beeld en schrift*, Maldegem (1962), III, blz. 18 voor het percentage ongeletterden.

(7) Vgl. V. De Lille in 't *Getrouwe Maldegem*, zondag 21 mei 1911: *Met Streuvels naar Courtmans*. Mathilde woont dan te Oostende. Voor de bijdrage van Stijn Streuvels, zie voetr. (1) op blz. 125.

(8) de dag na haar aankomst te Maldegem en het huren van het huis waarin ze denkt een school te openen.

heelemaal in dien aard was, als schrijfster onder ander van „Een Tuiltje voor Godvreezenden”, en dus ten zeerste aan te bevelen was voor het inrichten eener school van lager onderwijs, dan zegde pastoor Vinckier :

Madam, dat zijn inderdaad schoone getuigschriften, die ge moet bewaren, tegen dat gij naar elders zult gaan!...

Maar dan richtte zij zich op en zei :

Meent gij dat ik kom als met een kraam op de markt, om zoo maar aanstonds te vertrekken?...”

Deze mededelingen van Mathilde tonen helder aan dat E.H. J. Vinckier (1792-1872) weinig tactvol tegenover de jonge weduwe optreedt, een psychologische flater begaat door de lovende aanbevelingen van de deken van Lier ten gunste van Vrouwe Courtmans hooghartig te negeren. Wat mag er hem bewogen hebben, blijkbaar zonder een greintje menselijkheid, te handelen tegenover deze jonge moeder van een groot gezin, dat angstig de berooide toekomst tegemoetkijkt? Beschouwt hij deze onafhankelijke vrouw met haar ideeën over volksonderwijs als een verontrustende indringster in de vrij kalme geslotenheid van het dorpswereldje waarover hij reeds jarenlang heerst? Hij deelt vermoedelijk de dan veel verspreide mening, zowel bij katholieken⁹ als liberalen¹⁰, dat ontwikkeling van de nederige mensen een gevaarlijke drang naar algemene emancipatie meebrengt. En na „de slechte jaren van de aardappelplage” is het blijkbaar tot zijn opvattingen blijven behoren, dat opvoeding en onderwijs op het niveau van de kantschool — die in de „zwarte jaren” 1846-1848 een werkelijk stoffelijke steun voor de geringe mensen had betekend — dient te gebeuren. Maakt dit kortzichtig conservatisme werkelijk deel uit van zijn vaste overtuiging of laat hij zich beïnvloeden door de „meestesse” van die kantschool, die „bij hem in de pastorij woont”, en voor wie elke andere meisjesschool gevaarlijke concurrentie betekent?

Wat er ook van zij, het komt ons voor dat het stug-afwijzend optreden van E.H. J. Vinckier en de verdere tegenwerking die Vrouwe Courtmans van hem en zijn omgeving ondervindt, haar liberale houding, de anticlericale geest, zoals die uit vele van haar brieven spreekt, mede heeft bepaald en aangescherpt.

Het is nuttig nog enigszins dieper in te gaan op de Maldegemse situatie van onze schrijfster¹¹, niet alleen met het oog op een juist begrip van haar brieven, maar ook omdat ze gegevens bevat, die typerend zijn voor ons lager onderwijs in de tijd van het „Arm

(9) Vgl. A. Simon, *Catholicisme et Politique*, Wetteren, 1955, p. 211.

(10) Vgl. *Messageur de Bruxelles*, 1899, le 19 novembre.

(11) De gegevens die hier volgen, ontleen we aan G. De Lille, *Maldegem in beeld en schrift*, III, blz. 18 vlgg.

Vlaanderen" van de schooloorlog, van politiek fanatisme en van de nog niet bestaande algemene leerplicht.

Wanneer zij op 17 oktober 1856 het huis in de Noordstraat van de familie Van Kerschaver huurt, wordt daar de eerste eigenlijke Maldegemse meisjesschool geopend. Onderwijzeressen zijn haar twee gediplomeerde dochters: Mathilde en Julia. De school kent vrij spoedig succes. Reeds in de gemeenteraadszitting van 23 januari 1857 wordt Mathilde tot gemeenteonderwijzeres benoemd. Burgemeester J. De Smet is het pedagogisch initiatief van Vrouwe Courtmans niet ongenegen. Hij denkt in die richting verder en laat, met algemene goedkeuring door de gemeenteraad, een gemeenteschool bouwen, die in 1860 klaar is.

Hoe is de toestand van het onderwijs op dat ogenblik te Maldegem? Xavier Wallemacq, die in de briefwisseling herhaaldelijk wordt vermeld, en een hulponderwijzer hebben in de gemeenteschool twee jongensklassen met 161 leerlingen. Mathilde en Julia Courtmans hebben twee meisjesklassen met 68 leerlingen. J. Ver-cruyssen — komt eveneens in de brieven voor — onderwijst in de aangenomen gemeenteschool te Kleit 48 jongens en 53 meisjes. Maldegem telt dan ongeveer 7500 inwoners. De officiële scholen hebben dus 330 leerlingen met vijf gediplomeerde leerkrachten.

In 1860 zijn er te Maldegem nog zeven privéscholen, waarin door „gelegenheidsonderwijzeressen" en één „gelegenheids- onderwijzer" onderricht wordt gegeven. Meestal gedurende de wintermaanden. 's Zomers moeten de kinderen thuis werken. Anderzijds is er de „Speldewerksterschool", die aan de grondslag ligt van een van haar degelijkste verhalen: „De Hut van Tante Clara". G. De Lille tekent hierbij aan: „Dag na dag, had zij die dutsen van kinderen, nauwelijks zes jaar oud, zien optrekken van de vroege morgen tot de late avond, om te werken in de „Speldewerksterschool" recht voor haar deur als ze nog in de Noordstraat woonde. Zij wou dit schandalig misbruik van kinderen aanklagen en zo werd haar werk weer een verdediging van de behoeftigen.

Volgens de statistieken gingen hier 241 meisjes in deze „Kantschool" werken, waaronder 80 van *Zes tot Tien Jaar oud*"¹².

In 1872 krijgt Maldegem een nieuwe pastoor: E.H. P. Teurrekens, een fijn en dichterlijk man, met een ruimere blik dan zijn voorganger, en stichter in het klooster van een meisjesschool. Hij heeft voor zijn tijd reeds pluralistische opvattingen inzake onderwijs. Hij zoekt onmiddellijk contact met Vrouwe Courtmans en stelt haar gerust: „Vreest niet, ik zal de school van uw dochters niet in de grond boren... neen, we zullen samen de kinderen naar

(12) *l.c.*, III, blz. 31.

school *leren gaan*"¹³. Hij overlijdt in 1877 en gedurende zijn vijfjarig pastoraat heeft hij zich loyaal aan zijn belofte gehouden. Zijn opvolger, E.H. E. Verstraete, wendt in de periode van de schoolstrijd, alle middelen aan om de Courtmansschool te ontvolken. Door zijn rusteloze inspanningen verlaten meer dan honderd meisjes deze inrichting¹⁴. Vrouwe Courtmans vindt een beschermer in burgemeester D. De Meyere. Hij is de vriend van haar school. Hij is mede promotor van de grootse hulde, die haar, spijt allereerste tegenwerking te Maldegem, in 1883 wordt gebracht¹⁵.

Wanneer echter in 1885 de dokter-brouwer D. Van Mullem als burgemeester weer aan bod komt — hij had dit ambt reeds van 1871 tot 1879 waargenomen — zal de afschaffing van de Courtmansschool weldra een voldongen feit zijn. Eerst wordt nog door het schooltoezicht een onderzoek ingesteld. De vermindering van het aantal leerlingen in de Courtmansschool blijkt zich vrij snel te hebben voltrokken: waar vóór de schoolstrijd 140 tot 180 meisjes de lessen volgden, blijven er in 1884 nog 53 over. Het verslag wijst er tevens op, dat Julia Courtmans meer dan 25 jaar dienst heeft, en drukt de wens uit dat haar wachtgeld aan haar wedde gelijk zou zijn¹⁶.

Niettegenstaande krachtig verzet vanwege het gemeenteraadslid Em. Tijdgadt, besluit de raadsvergadering van 21 april 1885 Julia en Adèle Courtmans op wachtgeld te stellen. Dit betekent meteen het einde van de Courtmansschool.

IV. VROUWE COURTMANS' LITERAIRE ACTIVITEIT

Vrij jong nog is zij, onder aanmoediging van Prudens Van Duyse en van haar man, in het rederijersmilieu begonnen. Vaak wordt zij op dichtwedstrijden bekroond. Zo wordt haar gedicht „De Lof van Maria-Theresia” in 1841 met de gulden penning door de rederijerskamer te Veurne „Arm in de Borze en van Zinnen Jong” onderscheiden. In 1843 schenkt Ferdinand I, keizer van Oostenrijk, haar voor dit gedicht een prachtig sieraad, een gouden halssnoer, oorbellen, armband, met echte parels bezet, dat o.a. op haar portret

(13) G. De Lille, *o.c.*, III, blz. 48. — Daar de bisschop van Gent, blijkens brief van J. Nolet de Brauwere aan Vrouwe Courtmans dd. 27 juni 1866, tegenover de Courtmansschool niet ongunstig stond, lijkt het vrij waarschijnlijk, dat de hogere geestelijkheid E.H. Teurrekens aangeraden had de school van Vrouwe Courtmans niet tegen te werken.

(14) G. De Lille, *o.c.*, IV, blz. 13.

(15) G. De Lille, *o.c.*, IV, blz. 25.

(16) G. De Lille, *o.c.*, IV, blz. 28-29.

door J. Van Biesbroeck, en de steendruk van F. Van Loo voorkomt¹.

Dit is in het algemeen weinig vermeldenswaardige gelegenheids-poëzie. Haar naam is in onze literatuur door haar verhalen blijven leven. Hoe is zij ertoe gekomen, na haar vijftig jaar, zulk een hoog aantal romans en novellen te schrijven? Vergeten we in dit verband alvast niet, dat zij tot een familie behoort waarvan nog andere leden door persoonlijk presteren en scheppen, ook in artistiek opzicht, hebben uitgemunt. Haar broer Xaverius vestigt zich, enige tijd na zijn promotie aan de universiteit te Luik tot doctor in de wis- en natuurkunde, te Duisburg waar hij bekendheid geniet als ontwerper en bouwer van grote fabrieken. Haar jongste broer, Quirinus, richt te Luik een belangrijk „Atelier de peintre décorateur” op. Hij is vader van twee kunstschilders, en grootvader van de bekende beeldhouwer, kunsthistoricus en Brusselse hoogleraar J. Berchmans². In de gemelde uiteenzetting geeft Mathilde als directe aanleiding, dat zij zelf haar moeder had gesuggereerd: „dat ik in uwe plaats ware, ik zou boeken schrijven gelijk Conscience!”

We mogen ongetwijfeld aannemen, dat het voorbeeld en het succes van Conscience het besef in haar nog hebben versterkt, dat een auteur met het schrijven van verhalen tot volksopvoeding kan bijdragen. Didactische neigingen zijn trouwens zelden vreemd aan het onderwijsmilieu waarin zij leeft. Een dergelijke bijdrage te leveren, ook met betrekking tot de sociale toestanden, die haar te Maldegem niet minder scherp dan in de stad treffen, heeft bij haar zeker aan een innerlijke drang beantwoord. Het schrijven helpt haar in vele gevallen ook over de mensen en het vaak kleingeestig dorpsbedrijf heen. Het lijdt tenslotte geen twijfel, en dit is wel niet de geringste aansporing tot schrijven! — dat zij in die literaire produktie een welkome, zo niet nodige bron van inkomsten vindt, juist zoals H. Conscience in de zijne, vooral wanneer haar oeuvre geregeld in Nederland wordt gepubliceerd.

We weten verder dat haar meid, Lie De Haeck, die sedert het overlijden van Jan-Baptist haar meesteres trouw en zonder loon³ dient, het mogelijk maakt dat er voor Vrouwe Courtmans veel tijd tot schrijven overblijft. Haar taai volgehouden activiteit bereikt een hoogtepunt met „Het Geschenk van den Jager”, dat in 1865 met de Vijfjaarlijkse Prijs voor Nederlandse Letterkunde wordt bekroond.

Zoals de hier uitgegeven brieven aantonen, ligt over haar laatste levensjaren de schaduw van leed en ontmoediging, veelal als een

(1) Vgl. Dr. J. Péé, *o.c.*, blz. 25.

(2) Vgl. Emiel Courtmans, *aangeb. bijdr.*, blz. 29 en 30.

(3) Deze bijzonderheid bij Dr. J. Péé, *o.c.*, blz. 43.

gevolg van de schoolstrijd. Na 1879 heeft zij de creatieve pen nog slechts zelden gehanteerd. Op 14 mei 1883 wordt zij te Maldegem, bij gelegenheid van haar tweeënzeventigste verjaardag, algemeen en officieel gehuldigd als de verdienstelijke populaire schrijfster. Voor eenmaal wijken de politieke tegenstellingen, zij het zeer langzaam, naar de achtergrond. Op 24 juni volgt nog een feestelijk banket te Gent.. Op 22 september 1890 overlijdt zij in de gemeente waar zij vierendertig jaar heeft gewoond, en die door haar werk bekendheid in het Zuidnederlandse geestesleven heeft verworven.

De jaren 1881-1889 getuigen van een innig briefverkeer met haar geliefde zoon Emile en diens vrouw Antonia.

V. EMILE COURTMANS

Emile Courtmans wordt te Gent op 26 april 1843 geboren en overlijdt te St.-Jans-Molenbeek (Brussel) op 28 mei 1905. Zijn echtgenote, Antonie (Antonia) Van Leemputten wordt te Antwerpen op 22 december 1855 geboren en overlijdt te St.-Jans-Molenbeek op 20 oktober 1913¹. Zij is de zuster van de kunstschilders Cornelis en Frans Van Leemputten². Hun zoon Antoon-Emiel, over wie eveneens herhaaldelijk in de brieven wordt gehandeld, wordt te St.-Pieters-Jette op 14 november 1878 geboren en sterft als meester-boekbinder te St.-Jans-Molenbeek op 3 juli 1941³.

Aan Emile, haar oudste jongen, wijdt Moeder Courtmans haar eerste gedicht. Hij is dertien jaar als zijn vader sterft. Hij is onderwijzer geweest, vervolgens leraar in de Franse taal van de drie zonen van graaf Batthiany, met wie hij verschillende jaren in Hongarije verblijft. In België teruggekeerd, wordt hij journalist en werkt mee aan „l'Echo du Parlement”, aan „La Nation”. Gedurende vijftien jaar behoort hij tot de redactie van „l'Indépendance Belge”.

Hij is de eerste Vlaamse secretaris van de Bond der Belgische Drukkers geweest. Hij komt eveneens voor op de „Liste des Membres-Fondateurs de l'Association de la Presse Belge”⁴. Te Molenbeek is hij liberaal gemeenteraadslid en voorzitter van de „Liberale Vlaamsche Bond”. Op 13 november 1887 viert deze vereniging haar voorzitter als „strijder in de Vlaamsche Beweging”⁵. De brief-

(1) Volgens het huwelijksboekje van Emile en Antonia (thans in het bezit van Emiel Courtmans).

(2) Vgl. Joz. Van Hoorde in *Vlaamsche Gazet van Brussel*, 1912, zaterd. 31 aug. waar ook over Emile Courtmans wordt gehandeld.

(3) Mededeling van Emiel Courtmans.

(4) Vgl. *Association de la Presse Belge 1885-1892*, Anvers (s.d.), p. 25; p. 27.

(5) In een brief van de L.V.B., dd. 13 november 1887 aan Mevr. Courtmans, wordt haar deze feestviering meegedeeld (in het bezit van Emiel Courtmans).

wisseling toont hem als misschien wel haar meest geliefde kind. Hij zelf was vol genegenheid en hartelijke toewijding voor zijn moeder en familie.

VI. ASPECTEN VAN HAAR PERSOONLIJKHEID

De meest typerende trekken uit dit intens gemoedsverkeer met haar zoon Emile, en haar schoondochter Antonia, mogen hier, aangevuld of verweven met nadere toelichting, niet het minst uit enkele, ook onuitgegeven brieven, in een samenvattende schets volgen. We hebben ze onder enkele kernbegrippen samengebracht.

1. *Politiieke en religieuze visie.*

Haar contrasterende letterkundige voortbrengselen bieden reeds een uitgangspunt om haar innerlijk leven te benaderen : b.v. haar bundeltje vrome poëzie : „Tuiltjes voor Godvreezenden”, de lyrische verheerlijking van kerk en paus in haar uitvoerig dichtstuk : „Het Pausdom” tegenover haar gedicht : „Marnix van St.-Aldegonde”, waarin ze de vrijheid van gedachte bezingt. Ze is geheel in die tegenstelling. Haar leven beweegt zo vaak tussen de polen van Roomse ingekeerdheid en uitgesproken vrijzinnigheid. Contrastereend is ook die wisseling in haar kinderen : vroom-katholieke wezenstrekken in Julia en Mathilde tegenover vrijzinnige in Emile en George. In politiek opzicht, op het gebied van het onderwijs, is ze liberaal. In haar religieuze visie is ze katholiek. Ze schijnt een ingeboren afkeer te hebben voor elke vorm van wat zij als geestelijke dwang beschouwt. Ook met betrekking tot de politiek scheidt zij gaarne afstand, wenst ze haar vrijheid van handelen te bewaren en zich niet aan partijtucht te binden. Wanneer haar vriend, L. De Vriese, haar medewerking aan het nieuwe weekblad : „Het Meetjesland”, vraagt, staat ze die geestdriftig toe, maar tegelijk belijdt ze met beheerste hartstocht haar politiek credo : „O, ware ik slechts vijf jaar jonger, ik zou zeggen : „De Vriese, jongen, we gaan er te zamen op los!”. En wij zouden die mannen in den grond delven, zoo diep, zoo diep, dat ze nimmer den kop zouden boven steken.

Gematigd liberaal, ja, dat is de bijzonderste eigenschap die uw weekblad zou moeten bezitten. Zoet als honig moet het er indringen. Daarenboven mag het geen kenmerk dragen van slaafsche verkleefdheid aan gelijk welke politieke partij ; ook de beste vrienden moet men soms op welvoeglijke wijze de les opspellen” (19 dec. '71).

Zij heeft de diepgang van een onafhankelijke natuur, die niet onmiddellijk door tegenwerking of kritiek uit het veld wordt geslagen, maar daardoor eerder tot taaie volharding en verder doordrijven wordt geprikkeld. Hiervoor typerend is reeds haar literair debuut: F.A. Snellaert had haar eerste medewerking aan Fr. Rens' „Nederduitsch Letterkundig Jaarboekje” in 1840 aan een scherpe, afbrekende beoordeling in het „Kunst- en Letterblad” onderworpen. Ofschoon hierdoor ten zeerste getroffen, slaat ze Snellaerts doctorale kritiek luchtig in de wind. Naar ze meedeelt, heeft ze bij de strenge criticus, die geregeld bij de Courtmansen aan huis komt, als volgt gereageerd: „Dokter, ik moet u bedanken, zonder den spoorslag die gij mij gegeven hebt, had ik misschien uit oorzaak mijner huiselijke bezigheden de pen neergelegd” en „Vervolgens praatte ze beleefd voort”¹.

Zo heeft zij, spijt vijandig onbegrip en (of) felle tegenkanting, de Courtmansschool opgericht, haar uitvoerig prozawerk samengesteld... De clericale tegenwerking te Maldegem heeft de grondneiging van haar wezen, die op vrijheid en kritische zelfstandigheid eerder dan op brave onderworpenheid aan gevestigd gezag was gericht, nog versterkt. We mogen hier evenmin onvermeld laten, dat die grondneiging wellicht ook niet onbeïnvloed blijft door haar huwelijk met J.-B. Courtmans. Tussen haar en haar man leeft toch, niettegenstaande haar sterke religieuze zin, een kern van vrijzinnigheid. Er zijn immers bepaalde gegevens die erop wijzen, dat Jan-Baptist vrijmetselaar is². Waar hij haar in literair-taalkundig en Vlaams opzicht helpt vormen, hoeft het niet te verwonderen, dat er ook iets van de vrijzinnig-geestelijke figuur van deze zachte idealist op haar is overgegaan. Uit dit alles begrijpt men licht haar scherpe anticlericale uitvallen, die voor het overige niet door enige antireligiositeit zijn ingegeven, en in de ruwe politieke heftigheid van die tijd een vruchtbare voedingsbodem vinden. Begrijpt men, dat ze, wat politiek en onderwijs betreft, te Maldegem volledig liberaal is geworden.

Waar er dan in de katholieke partij zelf, buiten ultramontanen veel liberaal katholieken zijn, die de scheiding tussen kerk en staat verdedigen³ lijkt het niet zo uitzonderlijk, dat zij in het andere kamp tot degenen behoort die in hun persoonlijk leven christelijk zijn. Is dan overigens het bekende slagwoord: „godsdienst is privaatzaak”, met de niet minder bekende variante: „de pastoor in de

(1) In haar biografische notities, in de uitgave document nr. 21 bis.

(2) Vgl. Gilbert Degroote, *Hendrik Conscience, een vrijzinnig man?* in *Dietsche Warande en Belfort*, 1964, nr. 2, blz. 113-124.

(3) Vgl. A. Bellemans, *Victor Jacobs*, Bruxelles, 1913, p. 347-; vooral Dr. K. Van Isacker S.J., *o.c.*, blz. 24 en blz. 48-49.

kerk en de burgemeester op het stadhuis", niet bijzonder actueel? Behoort de opvatting, dat godsdienst een particuliere aangelegenheid is, eveneens niet tot de componenten van het toenmalig geestelijk klimaat? Vrouwe Courtmans lijkt ons van die gedachte én onder de prikkel van invloeden en omstandigheden én omdat zij psychisch in die zin is gericht, een typische belichaming. Dit betekent uiteraard ook, dat zij een zelfstandige vrouw is, die de zaken van het geweten met haar eigen, christelijke overtuiging, in aansluiting met haar vroegere opvoeding, tracht uit te maken. Hoe fijngevoelig dat geweten en die overtuiging zijn, moge hier verder blijken, voornamelijk als ze in de greep leeft van angst en zondebesef, op het ogenblik van de echtscheiding van haar zoon George.

Verschillende gegevens in de brieven tonen haar katholieke levensoptiek aan. Op zondag woont ze de mis bij: „Myne gezondheid is beter, ik ben al drie zondagen in de mis geweest, en hoop op volledige herstelling” (11 mei '81). Niet zelden vloeit haar een religieuze uitdrukking uit de pen, zoals wanneer zij ontgoocheld is over het niet-toekennen van de zo verlangde decoratie: „... hoe het zy wy moeten er ons aan onderwerpen. God schenke my daartoe de kracht!” (5 nov. '81). Dergelijke termen gebruikt zij vaak, o.a. met betrekking tot „het geval George”.

Haar jongste zoon, George, heeft haar veel last en kommer bezorgd. Tegenover Georges verlangen naar echtscheiding en het aangaan van een nieuw huwelijk stelt zij krachtig haar principiële weigering: „Niets zal nothans my bewegen tot het veranderen van myn besluit. Nooit zal ik toestemmen. Ik wil gerust sterven” (6 maart '82). En de beklemming van de weigering duurt voort: „*En het blijft neen*. Ik heb te veel voor myne kinderen gedaan om in de overtuiging te sterven dat ik eeuwig voor George moet branden. Hy sprak my toch zoo schoon hy smeekte zoo bitter... Voor God alleen heb ik het moeten weigeren” (tussen 20 en 24 maart '82). Haar brief van 24 maart 1882 verraadt zelfs de angstvallige schroom van een zeer godsdienstig gemoed: „Van in het begin heb ik *hem* gezegd: dat ik nooit zou toestemmen in een tweede huwelijk om dat het kerkelijk huwelijk niet kan ontbonden worden (...) De mensch heeft gondbeginselen of hy heeft er geen... Met myn geweten kan ik geen transactie aengaen”. Maar eindelijk heeft ze dan toch haar goedkeuring gegeven omdat George bedreigd had met zelfmoord. In diepe wanhoop zucht ze: „Den ganschen nacht heb ik myn hoofd gebroken, met Catechismusvragen. By voorbeeld: V. Waeruit kunnen wy weten of eene zonde doodelyk of dagelysch is? Als zy geschied met volle verstand vryen wil enz.

Heb ik gehandeld met vryen wil. Ik was gedwongen door de wet, en zedelyk gedwongen door de vrees voor zelfmoord. (...)

God alleen weet dat ik niet gewild heb" (5 apr. '82). En in smartelijke herinnering rijst voor haar het beeld op van haar beminde man: „Papa is byna 26 jaar dood, en hy is gerust mogen sterven. En ik? Arme oude moeder" (ibid.).

De vroegere houding van E.H. J. Vinckier en die van zijn tweede opvolger, E.H. Em. Verstraete, zijn zeker niet van die aard dat onze schrijfster zich tot deze laatste met haar diepere gemoedsproblemen zou wenden. Niet zonder bitter zelfverwijt en met beklemd gemoed herinnert zij aan een pijnlijk gevolg van haar toegeving inzake de echtscheiding: „Helaas het is niet te herstellen. Ik denk dat wy dit jaar onze Paasschen niet zullen mogen houden, en al mochten wy het doen tegen onze geestelyke kan of mag ik de zaak niet uitleggen. Zy zouden my denk ik nog meer tot wanhoop brengen" (5 apr. '82).

Ongeveer anderhalve maand later blijkt dit echter alweer vergeten in de arbeid en zorg van elke dag, en blijft alleen de dulgende toegevendheid van de begripende moeder over: „Het gaat dus goed met George (...) het zal allemaal goed gaan, hoop ik" (18 mei '82).

Op de principiële christelijke overtuiging van haar dochter, Julia, die blijkens een andere brief, door schoolopziener L. Van Der Borgcht zelfs een „oude kwezel" wordt genoemd, valt enig licht in een mededeling aan *haar zoon alleen*. Ze noemt het „Iets onder ons", van strict persoonlijke aard, waarbij de schoondochter uitgesloten is: „Julia meent dat gy Peter by George zyt. Als het te pas komt moet gy het houden staan. Moest zy weten hoe die vrydenker met zyne kinderen doet, het zou een eeuwige vyandschap zyn. Nooit zou hy hier niet meer in huis mogen komen, het zou myn dood zyn" (vóór 4 dec. '82). En Emile zal als bemiddelaar optreden: niet alleen na een woordenwisseling tussen Antonia en Georges vrouw, hij moet George ook spreken na „de zaak van het doopen" waarvan Julia niets mag weten.

Wanneer Emmatje, hun jongste kindje, is overleden, spoort zij haar zoon en schoondochter met heldere, eenvoudige woorden tot christelijke berusting aan: „Troost U lieve kinderen, wy mogen het geluk van ons allerliefste Emmatje niet benyden, zy juicht nu voor eeuwig in den Hemel (...). Lieve Antonia Lieve Emile troost U, het is zoo zoet te hoopen dat wy naar het aardsche lyden elkander zullen weerzien en nooit meer zullen scheiden (...). Gelukkig zyn ze die van het aardsche lyden verlost zyn.

Het engeltje is zacht zonder doodstryd in geslapen dat hebben wy gestadig aan God gevraagd en God heeft ons gebed verhoord. Ik zeg wel troost U maar ik kan ook myne droefheid niet bedwingen..." (april '84).

In het bovengemelde onderhoud dat zij Stijn Streuvels toestaat, geeft haar dochter Mathilde nog deze tekenende bijzonderheid: „En 't gebeurde (...) dat een kind om centen kwam voor de melk, en dat ze het een kruiske gaf en zei: „God zegene u en God beware u!” Dr. J. Pée haalt in dit verband de woorden aan van E. Peeters, die met een van de kleindochters van Vrouwe Courtmans was gehuwd: „Een eind buiten heur hof stond er een boom met een Lieve Vrouw in. *Elken middag* ging ze daar al biddend heen, bleef er een wijl, en kwam al biddend terug”⁴.

Op het „trouw-Roomse” karakter van haar verhaalkunst wordt gewezen door Dr. J. Persyn⁵. Vroeger reeds lag deze gedachte aan de grondslag van de gunstige bespreking van haar oeuvre in „Het Belfort” (1886), waarvan haar vriend, Dr. A. De Vos, haar de tekst had toegezonden (br. van A. De Vos dd. 7 okt. '86). Haar biograaf Dr. J. Pée beklemt oet herhaaldelijk haar innige gehechtheid aan de Roomse godsdienst⁶. Deze is ook kenmerkend voor haar laatste ogenblikken: „De paternoster heeft haar nooit verlaten. Het kruisje en wassen keers in de hand, blies zij den laatsten adem uit”. Verder wordt nog gemeld, dat ze de troostmiddelen van de H. Kerk heeft ontvangen⁷. De begrafenis zelf heeft op woensdag 24 september 1890 te 15 uur plaats.

2. Over literatuur en over haar werk

Eigenlijke opvattingen over kunst en literatuur heeft zij noch uitvoerig noch stelselmatig uiteengezet. Wel treffen enkele losse gedachten in verband met letterkunde en eigen werk. Op 3 oktober 1881 dankt zij K. Bogaerd voor zijn mooi gedicht waarin hij zijn „kunstzusters” verdedigt. Ze is blijkbaar getroffen door een zin als „dat vrouwen bleven strijden waar mannen zelf den strijd ontweken”. Zij gaat verder in op die toespeling op de houding van H. Conscience, (die in zijn werk de oorspronkelijke vrijzinnigheid van „Het Wonderjaer” prijs gaf): „Ja zelfs de grootste ontweek niet alleen den strijd, maar hij verliet het vaandel dat hij geestdriftig had opgestoken...”⁸.

Die overweging belet haar echter niet in lyrische opgetogenheid over Conscience uit te weiden, terwijl ze het beginsel van geëngageerde kunst verdedigt: „Groot is hij, grooter als alle andere.

(4) *Maldegemsche Momenten*, 1941, blz. 26.

(5) *Mevrouw Courtmans* in *Ons Volk*, 1911, 1e jrg., nr. 2 (14 sept.), blz. 10.

(6) *Mevrouw Courtmans*, aangeh. ed., blz. 40, 160, 166.

(7) *'t Getrouwe Maldegem*, zond. 22 sept. 1890.

(8) Dit getuigenis over Conscience's vrijzinnigheid sluit aan bij de uiteenzetting die we aan dit onderwerp wijdden in *Dietsche Warande en Belfort*, zie onder (2), blz. 134.

Waarom schreef hij alleen voor de kunst, terwijl zoo velen na hem, gearbeid hebben tot ontslaving des geestes, door aan hunne werken eene bepaalde strekking te geven". Ze is wellicht te heldereenvoudig van gemoed om de zo romantisch-gecompliceerde Conscience te begrijpen, die zeker niet voor „de kunst alleen" schreef. Bij de herinnering aan het feit dat Conscience tot Groot-Officier in de Leopoldsorde werd benoemd, geeft zij uiting aan haar bewondering : „Verheugen wij ons in den zegepraal van den doorluchtigen onzer kunstbroeders, vooral omdat de glans der schitterende ster die zijne borst tooit afstraalt, op de graven der onsterflijke dichters, Ledeganck, Van Duyse en zoo vele andere die onze geest hebben verlicht en onze harten veredeld. Ook zij deelen in de eer die den Grooten Conscience te beurt valt" (3 okt. '81).

In dezelfde brief betreurt zij het, dat bij gelegenheid van de viering van de vijftigjarige onafhankelijkheid van België, de letterkunde, in tegenstelling met de schone kunsten, zo stiefmoederlijk wordt behandeld. Hierbij beklemtoont zij de sociale functie van de literatuur, die het goede moet uitbeelden : „En wie is 't die het volk beschaafd?... Wij zijn in de schaduw der bevoorrechten gedreven, doch ook van daar kan onze stem tot het volk spreken. De schoonste belooning is de overtuiging dat wij het goede hebben betracht. Voor mij is al het overige niets".

Heel menselijk-oprecht schrijft ze K. Bogaerd op 10 maart 1882 : „Het is zoet gewaardeerd te worden" maar meent daarbij zeer nuchter dat hij haar novelle „De Hoogmoedige" overdreven looft. Bij eveneens gunstige beoordeling van hetzelfde werk door Betsy Perk in „De Amsterdammer" en „De Portefeuille" blijkt zij niet meer dan een betrekkelijke waarde aan dergelijke recensie te hechten (2 maart '83).

Wanneer Mevr. M. Van Ackere-Doolaege het ridderkruis in de Leopoldsorde ontvangt en zij niet, laat zij zich hierover in gemelde brief aan K.B. als volgt uit : „Toen mijne bejaarde kunstzuster het ontving was ik er maar weinig door teleurgesteld, maar later kwam het spyt op. Ik meende toch dat men ons op gelijke lijn moest stellen". Alweer schemert dan haar didactische opvatting door van het schrijverschap : „Ik moest mij afvragen : of hare werken meer goed gesticht hadden dan de mijne? Of zij meer gedaan had voor het onderwijs, voor de beschaving, voor de veredeling des volks dan ik? Zonder die vragen te beantwoorden, kon ik toch zeggen : Ik heb veel gewerkt. Ik heb gedaan wat ik kon!"

Ook de pers (b.v. De Volksbode, De Zweep) houdt zich bezig met de niet officiële erkenning van haar verdiensten. Ze is erover verheugd maar tevens smartelijk getroffen : „eens toch werd er mij een blad toegezonden, dat mij heeft doen weenen. Met de beste

meening der wereld had men een artikel geschreven waarin men zegde: Dat het staatsbestuur mij niet alleen het *Kruis* maar een pensioen schuldig was. Dat men mij, die zoo veel voor het volk gedaan had, een gerusten ouden dag moest bezorgen. En verder: Zij weten wel dat zij het niet breed heeft, men zegt zelf...

Waarom dat raadsel? Moeten de lezers van dit blad niet denken; dat ik van de openbare liefdadigheid leef, of door vreemden moet ondersteunt worden: Ja, dit artikel heeft mij tranen gekost, wat kon ik anders uitroepen dan: Voor anderen de eer, voor mij eene vernedering voor het gansche land" (10 maart '83 aan K. Bogaerd).

Het spreekt vanzelf dat het leven, dat voor haar vaak zo weinig rooskleurig is, haar oeuvre niet steeds gunstig heeft beïnvloed. Zo gewaagde zij vroeger reeds, in een brief aan Fr. Rens op 12 november 1869 van niet nader omschreven leed dat de afwerking van literair werk had verhinderd: „Ik ben bijna tot het einde genaderd van eenen nog al ingewikkelden roman, die ik over eenige maanden uit oorzaak van huiselijk verdriet had moeten ter zijde leggen...”

Haar letterkundige belangstelling zelf beperkt zich niet tot het eigen land, maar gaat ook naar het buitenland. We weten dat zij „Le Figaro” leest (4 febr. '48; 28 apr. '84) en Charles Dickens bewondert⁹. Voor eenmaal volgt zij met ironische aandacht het gebeuren rond bepaalde Vlaamse literatoren, zoals Mevr. M. Van Ackere-Doolaeghe, in verband met de hulde aan de dichteres te Diksmuide: „In alle geval zal haar album merkwaardig zijn. Overal zoo wel in Holland als in België heeft zij hare werken aan de byzonderste letterkundigen gezonden, (Het geluk van ryk te zijn) en dezen zullen haar thans herdenken” (4 dec. '83). In aansluiting hierop zij er terloops op gewezen, dat haar aard en de omstandigheden zo zijn dat ze zich slechts zelden in de rand van het speelse begeeft. Onder de strakke ernst van deze correspondentie glijdt maar heel even de zachte verheldering van de humor, b.v. waar ze zich verheugt over het bezoek van Emile en Antonia: „Niettegenstaande de geneverwet zullen wij toch een halveken drinken” (1 aug. '83) of trilt vluchtig een scherper sarcastische uitlating: „Wat dunkt U van de Volksbode? Zou Cabui weten wat hij drukt? Hy wordt revolutionair” (28 apr. '84).

Zij is, zoals reeds meer dan eens is gebleken, een nuchtere, positieve vrouw, die zich niet vlug door tegenspraak of tegenslag van de wijs laat brengen. Zo hanteert zij met gezag, met het oog op de hulp en voorlichting, die zij vaak aan de nederigen uit het volk geeft, het Burgerlijk Wetboek. De menselijke en sociale ervaring

(9) Deze voorliefde voor Dickens (blijkens b.v. *De Strijd*, 1890, 25 apr., nr. 268), was Dr. J. Pée, *Mevrouw Courtmans*, blz. 97, blijkbaar onbekend.

die zij uit die contacten opdoet, biedt haar ook stof voor haar verhalen. Met het Burgerlijk Wetboek blijkt ze zelfs zo grondig vertrouwd, dat ze bij de echtscheiding van George de notaris terechtwijst (5 apr. '82). Met die positieve en energieke karaktertrek hangt wellicht ook enigszins haar, zij het sporadische, voorliefde samen voor het gebruik van ruwe en kordate termen, zoals o.m.: kwaadwillige kritiek op haar werk in „La Meuse” ketst zij af met een uitdrukking als : „Ik vaag er mijn rok aan. Dat is Vlaamsch!” (27 mei '83). Op dezelfde manier weert zij het kleinzielig gebeuren af, dat leidt tot de afschaffing van het banket te Maldegem dat haar werk en figuur zou eren : „Wy vagen er onze rok aan, op zyn Maldegems” (1 juni '83).

Ze heeft vooral zin voor maat waar het eigen mogelijkheden en kunnen betreft. Dit bescheiden geloof in eigen talent drukt ze uit naar aanleiding van het huldegedicht, dat E. Hiel voor haar schrijft : „Indien ik zelf aan myn talent geloofde en een greintje hoogmoed bezat, ik zou door de hulde die de groote dichter mij brengt, aan het suffen geraken, doch dit is God zij dank! niet zoo” (13 dec. '82).

3. *Verbondenheid met eigen gezin en familie*

Emile is in vele gevallen haar vertrouwensman geweest. Dit wordt al aangetoond door de brief die zij aan hem *alleen* richt vóór 4 december 1882 (en niet mede aan haar schoondochter!) met de bijzondere melding : „Iets onder ons”, waarover wij het reeds hadden.

Zeer dikwijls heeft zij zijn raad of steun nodig. In verband met de feestelijke hulde, die haar in 1883 zal gebracht worden, laat zij weten : „Ik zal doen gelyk gy zegt (...). Indien het feestplan word uitgevoerd dan zult gy my dikwyls moeten inlichten. Van zulke dingen heb ik nooit iets bygewoond” (11 dec. '82). Een paar dagen later wenst ze hem dringend zijn mening te vragen : „Gij kunt denken hoe ik verlang met u te praten” (13 dec. '82). In haar beminnelijke eenvoud dankt ze Emile voor alles wat hij voor haar doet : „Maar 't is voor *uwe* moeder” voegt zij eraan toe ($\pm$ 15 maart '83). Even verder zegt ze dat het „ferm aan den gang is voor het feest” en dat ze zich zal „trachten goed te houden”.

Naar aanleiding van de uitgave van haar werken, die De Seyn op de markt zou willen brengen, raadpleegt zij haar zoon voortdurend, b.v. op 27 febr. 1883 : „eer ik in iets toestem, moet gy ermede te vrede zyn”.

Zij is het middelpunt van deze familie waar de verwantschap zeer innig wordt gevoeld. Zij rekent op geldelijke tussenkomst, op

invloed in het voordeel van de kinderen van haar dochter Mathilde. Daar de boeken zo „schrikkelyk veel geld” kosten, verzoekt zij Emile om een Engels woordenboek voor Anna (11 dec. '82); verzoekt zij hem met niet minder aandrang, „Neem die zaak ter harte myn Emiel” (22 aug. '86), Ferdinand een betrekking van onderwijzer te bezorgen.

Soms spreekt zij tot hem met edele, sterke moederliefde die al haar kinderen omsluit, en wenst Emiles schrandere bemiddeling bij George, die haar zoveel leed berokkent, vooral door de reeds vermelde echtscheiding waarop hij aanstuurt: „Na vier jaren marteling legt hy my op de pynbank (...) Hy is te loszinnig om het gevolg zyner daden te berekenen (...) Denk niet dat ik hem daarom minder liefheb. Myn kind is mijn kind! Gy zyt allen myne kinderen en *Hy* is de ongelukkigste (...) Ja, lieve Emile, spreek dien ongelukkigen George *op uwe manier* en laat ons het beste verhoopen” (24 maart '82). George heeft een geweldig en impulsief temperament, dat zich niet onbetuigd laat in de politieke twisten en manifestaties, die dan niet van de lucht zijn: „Lieve kinderen zegt toch tegen George dat hy zich dynsdag buiten alle gevaar moet houden. Te Gent zal *zekeer* gevochten worden en dit zou ook te Brussel kunnen gebeuren. Zeg tegen George dat hij op vrouw en kinderen moet denken” (begin juli '84). Dezelfde woorden van liefdevolle bezorgdheid komen later terug: „Tracht George tegen te houden als er eene betooging plaats heeft” (18 sept. '84 (?)).

Er moet een niet nader omschreven geschil gerezen zijn tussen George en Emile, dat ze, op bezwerende toon, tracht bij te leggen: „Myn goede Emile gy weet dat ik myn laaste druppel bloed zou willen geven om al myne kinderen gelukkig te maken ik heb by U aller opvoeding het aankweken der ware broederliefde in het oog gehouden. Ik kan noch gerust noch gelukkig zyn wanneer al mijne kinderen niet te zamen in vrede leven” (22 maart '84). Zoals ze de broederliefde en de genegenheid der kinderen voor elkaar beklemtoont, wijst ze ook op de noodzakelijke harmonie en onderlinge verstandhouding in het huwelijk, dat een veilige haven is: „Ja, lieve kinderen, de overeenstemming in de huisgezinnen, is de bron van Geluk. Zij schenkt liefde en aardsche zaligheid. Lieve Emile en Antonia blijft elkander beminnen gelijk gy elkander tot nu toe hebt bemind. De liefde bedaard de stormen des levens” (1 jan. '83).

Waar ze zich met al haar kommer tot Emile richt, blijft ze fijngevoelig en tactvol tegenover haar schoondochter: „Lieve Antonia, zoo schryf ik bijna geheel myn papiertje vol zonder u aan te spreken” (27 nov. '84). Hoe innig zij Antonia opneemt in de gemeenschap van de familie, blijkt uit de troostende woorden die zij haar zendt, wanneer Antonia's oude vader ongelukkig is hertrouwd en er

met haar broers moeilijkheden zijn : „Later zullen zy u zelf te gemoet komen, en hier te Maldegem is uwe familie uw te huis” (28 okt. '86). Vaak heeft zij een werkelijke behoefte aan de aanwezigheid van Antonia en Emile : ze zijn een licht in de grijze dorpswereld van Maldegem. (b.v. br. van 12 sept. '84).

Zij leeft intens elke vreugde en smart mee in het gezin van haar zoon : „Gy weet hoe gelukkig ik my gevoel by het gedacht dat gy gelukkig zyt” (6 maart '82). Bij de geboorte van de kleine Emma is haar hart zo vol dat zij niet kan schrijven. Pas als ze verneemt dat het moeder en kind goed gaat, komt ze los uit de knellende angst : „Ik heb geweend van blydschap twee gelukkige zaken te gelyk” (26 juli '82). Zij put uit haar kennis van de populaire geneeskunde en uit haar rijke ervaring als moeder om raad te geven in verband met de gezondheidstoestand van Pipken (Antoontje), Emiles zoontje : „Onrustigen slaap komt by kinderen meest altyd voort, door overlast van wormen. Lieve Antonia dit moet gij onderzoeken. Blauwe randen onder de oogen en jeukte aan den neus zyn daar kenteekens van” (26 mei? '84). Zij spreekt dikwijls met vertederde zorg over haar kleinkinderen, over „een beetje brand van den slimmen Pip” (26 jan. '83) ; over Emmatjes tanden die „beginnen te schieten” (26 jan. '83) ; over „de plettering van het oorken van Emmatje” (4 febr. '83)... Ook Netta, dochtertje van haar zoon Joseph, die tijdelijk zonder werk is, verblijft bij haar, terwijl ze zucht met de angst van de moeder die zelf de voortdurende dreiging van een onzeker bestaan kent : „kon de arme jongen nu maar werk krygen” (3 febr. '86).

Wanneer haar zoon in zijn kinderen of gezinsleven zwaar wordt getroffen, zoals we reeds konden vaststellen bij het overlijden van de kleine Emma, kenmerkt haar de schone wijsheid van edele woorden. Zeer dikwijls heeft ze het over Antoontje, dat veelvuldig en lange tijd bij haar verblijft.

Ze is diep onder de indruk wanneer Emile „l'Echo” verlaat voor „La Nation”. Ontroerend is haar meelevende droefheid, die klinkt als een vertroosting : „Ik schiet 's nachts wakker van onrust en dan denk ik : Emile en Antonia liggen nu misschien in hun bed te weenen... Schrijf alles” (9 sept. '85). Maar vrij spoedig breekt zij met de glans van de hoop in de nog onzekere toekomst : „de Nation stelt het goed aan, zyne politiek bevalt my. Hy zal vooruit gaan en dan zyt gy gansch gered” (24 okt. '85).

De familieverbondenheid reikt ook tot het literaire, om haar Emile, haar overleden man en haar zelf te omsluiten. Met het oog op spoedige publikatie verzoekt zij Emile een overzichtelijke lijst aan te leggen van al zijn vertalingen, novellen, van zijn medewerking aan tijdschriften en dagbladen, samen met een dergelijke op-

gave van de activiteit van Jan-Baptist en van haar zelf „om zoo uwen naam by dien van Papa en van my te voegen” (1 aug. '81).

Haar warme moederliefde betreft echter ook haar andere kinderen in diezelfde sfeer : George en Joseph, zoals reeds is gebleken. Aan die beiden heeft ze zoveel gedacht „dat ik er onzen eigen toestand door vergeet” (15 nov. '85). Josephs vrouw is dodelijk ziek : „Zyn briefje was als met tranen geschreven”. En onmiddellijk gaan haar zorgen naar haar kleinkind : „Netta zal naar Maldeghem moeten komen. Wy zullen het moederloos kind met liefde ontvangen” (begin juli '84).

De adel van die liefde komt zelfs tot uiting wanneer ze spreekt over de hierbovenvermelde miskennis waarvan zij het voorwerp is : „Die miskennis mag u geen enkelen traan kosten (...). Hoe dikwijls ben ik miskend geweest! Het minste leed dat een myner kinderen ondergaat doet my meer pyn dan die onrechtvaardigheid” (5 nov. '81). En uit de bitterheid van haar gekwetste eigenliefde welt deze spontaan-mooie bekentenis : „Ja ik had willen gedecoreerd zyn om myne kinderen genoeg te doen. Voor my is 't niets. Heb ik iets goed iets doelmatig geschreven het zal voortleven” (5 nov. '81).

Haar kinderen — deze correspondentie is een doorlopende dialoog met hen — leven niet alleen voortdurend in haar innerlijke wereld van duldende zorgen en beschermende goedheid, ze zijn ook in haar betrekkingen met de buitenwereld aanwezig. Zo worden ze vermeld in de brief waarin ze L. De Vriese haar dank voor het Courtmansfeest (12 juli '83) betuigt en in een gelijkaardig schrijven aan de voorzitters en leden van de Inrichtingscommissie (29 juni '83).

Haar kleinkinderen ziet ze bij voorkeur in een perspectief van geluk, waar ook de ontwikkeling van het kunstgevoel niet wordt veronachtzaamd : „Lieve Antonia, gy die tot eene familie behoort waarin men elke kunst eerbiedigd, gy (...) zult te zamen met Emile het kunstgevoel in uwe kinderen opwekken” (13 dec. '82). Later verklaart zij met de weemoed wellicht van al het onvervulde in eigen leven : „ook voor hen zou ik eenen hoogen ouderdom willen bereiken” (10 juni '83).

Met het beeld van het gezin is dat van de trouwe meid verweven : „al mijne kinderen en dikke Lie groeten u...” (10 maart '82 aan K. Bogaerd). Met nieuwjaar zijn de wensen als volgt geschaakt : „Uwe moeder, de zusters en Lie sturen u ook hunne hartelijkste heilwensen toe” (1 jan. '83). Bij andere gelegenheden brengt zij „De hartelykste groetenis van allen, van al de kinderen en kleinkinderen en van Lie” (29 sept. '86) of deelt ze mee : „Uwe zusters, Pieter en al de kinderen en Lie zijn gezond” (22 febr. '87).

Aan het einde van de briefwisseling wordt Lie zelfs in de kring der omhelzenden opgenomen: „wy allen Mathilde en hare kinderen uwe zusters en Lie, en uwe liefhebbende moeder omhelzen u hartelyk” (20 mei '87).

Geen ogenblik denkt zij zich op te sluiten in de sfeer van haar eigen leven en van haar gezin. Zij ziet ruimer dan het gebeuren dat zich rondom de kerktoren van Maldegem afspeelt. Haar nog steeds vlugge geest en nieuwsgierigheid gaan naar de verschillende uitzichten van de actualiteit. Niet zelden geeft zij Emile stof voor een artikel: „Zoodra ik iets weet, dat aanleiding kan geven tot een dagbladartikel zal ik het u schrijven. Nu weet ik niets” (15 jan. '85).

In haar aandachtig contact met de pers ontgaat het haar evenmin, dat bepaalde bijdragen van de hand van Emile kunnen zijn. Zo heeft haar een anticlericale toon getroffen, die haar aan haar zoon doet denken: „Ik heb iets in het Morgenblad gelezen dat waarschynlyk van u kwam. 't Was over boeken die het volk verkwezen. Het had betrekking op Aug. Snieders” (18 maart '85).

Ze heeft scherpe belangstelling voor de politieke gebeurtenissen, zoals vooral uit de brieven over de schoolstrijd blijkt, waaraan ze zelf met de pen deelneemt. Maar ook waar zij het haar vertrouwde politieke terrein verlaat, gaat haar mededeelzaamheid in de eerste plaats naar haar zoon. Zo heeft ze het over het dan ophefmakende proces betreffende de moord op de bekende Antwerpse advocaat Bernays (20 maart '82 en 11 dec. 82). Zij zelf heeft over een sociale en Vlaamse aangelegenheid geschreven, met name een artikel over de loting, „Er in of er uit”, en ze bericht Emile haar verontwaardiging: „Iedereen weet hoe de Vlaamsche recruten behandeld worden. Ik heb het eens met eigen oogen gezien te Mechelen in de statie” (27 mei '83).

Over de laatste brieven ligt de weemoed van wijze gelatenheid en stille hoop: „laat ons hopen dat wij elkander met Sinxen in volle gezondheid zullen wederzien, de familie is in den laasten tijd sterk beproefd geweest, laat ons hopen op betere dagen...” (20 mei '87). In deze beproeving spelen de schaduwen van ziekte en familieled, van de schoolstrijd in al zijn hevigheid.

4. *Schoolstrijd: ideologische en politieke uitzichten*

Deze voor haar leeftijd zeer actieve en wilskrachtige vrouw is niet alleen vol onverzwakte aandacht voor eigen gezin en familie, ook in de problemen van politiek en onderwijs, die nauw samenhangen, stelt zij een meer dan gewoon en vaak hartstochtelijk belang.

Emile is in haar verre afzondering haar politieke raadgever : „Wat gy over de politieken gezichtseinder zegt lieve Emile stelt ons voorloopig gerust” (6 maart '82).

In verband met deze horizon moeten we echter eerst aan enkele feiten uit de politieke geschiedenis van de vorige eeuw herinneren. Na de val van de regering J. Malou in 1878 stelt Frère-Orban zijn regeringsprogramma in het teken van de strijd tegen het ultramontanisme. Een eerste punt is de herziening van de wet van 1842 op het lager onderwijs¹⁰.

Aan P. Van Humbeeck wordt de leiding van een nieuw en afzonderlijk Ministerie van Openbaar Onderwijs toevertrouwd. Bewuste wet komt op 21 januari 1879 tot stand, die „tout le pays, après Malou, appela bientôt la „loi du malheur” et qui ne passa au Sénat qu'à une voix de majorité”¹¹. Of zoals Prof. Frans Van Kalken het op treffend-serene wijze uitdrukt : „Certes, nous savons tous que la loi Van Humbeeck (...) ne se situa pas dans la ligne de modération souhaitée par la majorité de la nation. Une guerre scolaire impitoyable, au cours de laquelle beaucoup d'héroïsme fut déployé de part et d'autre, transforma toute l'entreprise en une „loi de malheur”¹². Ingevolge deze wet ontstaat er voor het eerst een „Enseignement primaire laïc et neutre, sous le contrôle de l'Etat et donc soustrait à la direction de l'Eglise et des communes”¹³. Het godsdienstondericht wordt facultatief en dient buiten de eigenlijke lesuren gegeven ; de leerkrachten moeten in de officiële normaalscholen gevormd zijn.

Zeer spoedig en buitengewoon krachtig komt de reactie los. „Très vite en effet, les Ecoles officielles s'étaient vidées, notamment parce que les évêques décidés à recourir aux grands moyens avaient, par un mandement collectif du 7 décembre 1878, enjoint au clergé de refuser tout sacrement aux maîtres et aux élèves des Ecoles publiques ainsi qu'à leurs parents”¹⁴. Deze maatregelen hebben nog geen onmiddellijke, electoraal zeer gunstige gevolgen voor de katholieken. Bij de verkiezingen van 13 juni 1882 winnen de liberalen twee zetels in de senaat en vier in de kamers¹⁵.

Het herstelprogramma van en niet minder de verstandhouding onder de katholieken leiden op 10 juni 1884 tot een liberale nederlaag¹⁶. Bij de wet van 23 juli 1884 wordt de gemeentelijke au-

(10) Vgl. Marion Coulon, *Jeunesse à la Dérive*, Mons, 1945, I, p. 35 sqq.; Dr. K. Van Isacker, *o.c.*, blz. 161 vlgg.

(11) M. Coulon, *o.c.*, p. 36.

(12) Vgl. *Bulletin Officiel du Parti Libéral, Le Parti Libéral*, juin 1946, p. 90.

(13) M. Coulon, *ibid.*

(14) M. Coulon, *o.c.*, p. 37.

(15) Vgl. Dr. K. Van Isacker, *o.c.*, blz. 269.

(16) M. Coulon, *o.c.*, p. 38 ; Dr. K. Van Isacker, *o.c.*, blz. 279.

tonomie inzake lager onderwijs hersteld. De meest radicale verdedigers ervan zijn Ch. Woeste en V. Jacobs. Men leeft echter in bestendige sociale onrust, met betogingen en manifestaties die stelselmatig door de liberalen worden aangewakkerd. De spanning verhoogt nog wanneer bij de gemeenteverkiezingen in 1884 in verschillende grote steden liberale overwinningen worden geboekt. Leopold II, die omwille van zijn grootse plannen in Afrika, volstreekte rust wenst in het binnenland, ontslaat — als toegeving aan het liberaal straatgeweld? — op 22 oktober 1884 de ministers Woeste en Jacobs, de meest overtuigde voorstanders van de katholieke herstellpolitiek¹⁷.

Vrouw Courtmán is zeer ingenomen met de liberale vooruitgang bij de verkiezingen in 1882. Zij ziet het verloop ervan, ook in haar arrondissement, in een gunstig perspectief. Toch siddert er lichte onrust onder die optimistische vooruitzichten, want de toestand der onderwijzers is nog niet voldoende geconsolideerd: „Wij zullen nu met vertrouwen den uitslag der kiezingen afwachten en is die goed dan hoop ik te herleven. 't Zou al te erg zyn indien de onderwyzers in de handen van Woeste en Comp^{nie} moesten vallen, dan zou men moeten bekennen dat onderwyzers en onderwyzeressen, de martelaars zyn der strevingen naar vooruitgang. God verhoede het!” (18 mei '82).

Ze helpt de verkiezingscampagne van de liberalen voorbereiden en werkt, evenals haar dochter Julia, actief mee aan lokale bladen als „De Volksbode” en „De Meetjeslander”. Ze vraagt ook haar zoon met aandrang zijn medewerking te verlenen, ofschoon hij het persoonlijk zeer druk heeft. „'t Is het oogenblik voor ons en voor allen om op de bres te staan” (28 mei '82) klinkt het in bijna opzweepende meetingstijl. Deze aansporing heeft blijkbaar vruchten afgeworpen, want een satirisch artikel van Emile in „De Volksbode” heeft zulk een succes dat het haar moederlijk-fiere overtuiging is: „Mynen Emile alleen kan zo schryven” (5 juni '82).

Heftig trekt zij van leer tegen de geestelijken die zich in de kiesstrijd mengen: „De priesters komen weer op de stoel der waarheid? Toekomstige Zondag zullen zij hunnen grootsten troef uitspelen” (5 juni '82). In een bondig overzicht van de mogelijke uitslagen in steden en gemeenten van het arrondissement Gent-Eeklo waagt zij zich aan voorspellingen. Ze volgt daarbij alles met nauwkeurige aandacht ook in het andere kamp, maar daaronder schuilt ook angst: de katholieken zijn te ver gegaan met hun vervolgingen zo dat een verstandig man voor hen niet meer kan kiezen, maar toch, het moet haar van het hart: „onze benauwdheid is groot”

(17) Vgl. Dr. K. Van Isacker, *o.c.*, blz. 281-282.

(5 juni '82). Haar onrust verwacht opbeuring van Emile : „als gy iets weet dat onzen moed kan opbeuren, zult gy schryven. Niet waar?” (ibid.).

Wanneer de uitslagen van 13 juni, die met een lichte vooruitgang in het voordeel van de liberalen uitvallen, gekend zijn, breekt haar vreugde los : „Wy zegepralen lieve kinderen de zege is aan ons. Verbeeld u onze blijdschap na de groote onrust” (14 juni '82). Typische bijzonderheden weet ze aan te halen over de intense bedrijvigheid van de tegenpartij, die... echter tot geen overwinning heeft geleid : „De bisschop van Gent had 5 *Millioen* ter beschikking zyner mannen gesteld, en daarmee is gewerkt...” (14 juni '82). De clericalen hadden de landbouwers in de omgeving van Gent „twee jaar kwytshelding van pachten beloofd” als de regering „omver lag”; in Gent zelf hadden ze „de wissels der genen betaald die in slechte zaken waren” (14 juni '82). Op de achtergrond leeft er iets van de brul- en vechtpartijen die de verkiezingsstrijd dan kenmerken : „Tot in de nacht zyn er benden door de straten van Maldeghem getrokken roepende : Weg met de 't jeeven. A bas Malou enz.” (14 juni '82). In haar opgetogen bezinning over de verkiezingsuitslagen speelt vooral de herinnering aan de schoolwet van 1879 : „Hadden zy nu moeten winnen. Hoe zouden zy gejubeld hebben! zy hadden dan gejubeld om dat zy door hun verzet tegen de schoolwet de zege hadden behaald.

Nu zyn hunne banbliksems uitgelopen op eene colossale *farce*” (14 juni '82).

Haar vreugde is echter enigszins getemperd : „Is 't niet treurig voor ons flaminganten te moeten bestatigen : Dat het liberalismus geen wortel kon vatten in Vlaamschen grond?” (14 juni '82). Naar aanleiding van een liberale kiesoverwinning te Namen blijft de consolidatie van de schoolwet voor haar het voornaamste : „De kiezing van Namen heeft eene groote beteekenis. Het is de goedkeuring der daden van de regering. De goedkeuring der schoolwet die nu in alle geval vast staat” (1 juli '82).

Onder haar niet zeer klaar geordende indrukken nemen die over het schoolwezen een centrale plaats in. En haar onrust groeit sterker dan voorheen : „In de Vlaandersche gemeenten gaat het overal achteruit (...). Waar gaat het heen?” (4 dec. '83). De politieke toestand blijkt niet in het voordeel van de liberalen te ontwikkelen. Haar angst in verband met de onderwijzers is groot : „Ge kunt denken hoe angstig wy zyn. De Koning teekent alles wat men hem voorlegt. Hy zal ook het doodvonnis der onderwyzers teekenen” (begin juli '84). In haar verbeelding ziet zij reeds, in geval van een liberale nederlaag, de vervanging van de wet van 1879 door een nieuwe, waarvan de ontwerpers het vooral op de onder-

wijzers gemunt hebben : „Wie zal dan de *Woesten* tegenhouden in hunne wraakneming op de *onschuldigen?*” (begin juli '84).

Gedurende ongeveer drie weken geeft zij uiting aan haar vrees met betrekking tot de verkiezingsuitslagen : „Wat my betreft ik slaap niet meer, als ik insluimer is 't om van de kiezing te droomen en dat moet nu nog 20 dagen duren, als gy iets weet lieve Emile *goed* of *slecht* schryft het dan. Ik heb liever alles te weten” (21 mei '84). Enkele dagen later is ze opgeschrikt door de „nederlaag (...) te St. Joos-ten-Noode en Philipville!” en haar angst flitst verder : „Te Antwerpen 700 stemmen minderheid. Dan te Namen en te Dinant allemaal weg!!!” (26 mei? '84). De kiesstrijd ervaart zij met volle overgave : „Dank lieve Emile voor uw goede tijdingen. Zy hebben myn angstzweet gedroogd. Lieve Antonia mijne gedachten staan thans slechts op de kiezingen!” (8 juni '84). Zij is vooral bang voor „die uit alle kleuren samengeraapte bende die zich Independenten noemen” (8 juni '84) maar is innig ervan overtuigd : „De Brusselaars zullen ons redden” (ibid.).

De gehele familie, ook haar afwezige kleinkinderen (de kinderen van haar dochter Mathilde) worden bij de verschuivingen in de politieke sfeer betrokken : „Ik moet seffens aan Anna en aan Ferdinand schryven, die kinderen zitten ginds op de normaalschool zeer ongerust en dit is te begrypen” (16 juni '84).

Zij drukt haar misprijzen uit voor degenen die volgens haar, na de nederlaag der liberalen, zo vlug mogelijk de huik naar de wind zullen hangen : „Lieve kinderen nu zullen wij de onderwijzers in den buiten schandelyk kazak zien keeren” (16 juni '84). Anderzijds wijst zij erop hoe de onderwijzers een smeekschrift tot de koning zullen richten, dat zij hem tijdens een betoging zullen overhandigen. Ook haar dochters, Mathilde en Julia, voegt zij fier eraan toe, „willen er by zyn” (begin juli '84).

Zeer aandachtig volgt zij de ontwikkeling van de toestand, ook in de hoogste kringen, want de liberale agitatie schept op vele plaatsen sterke spanningen : „Het is te hopen dat de Koning zich *ferm* zal houden ten einde eene omwenteling te vermyden. Dit ware zeker het grootste ongeluk dat ons kon overkomen. Al de beloften die de rechterzyde op alle wyzen aan hare kiezers gedaan heeft, kan zy niet verwezentlyken. De tyd zal leeren. Zou het waar zyn dat de hofdames den 11 juni roode tuiltjes droegen? dat zou zeer onvoorzichtig geweest zyn. De Republikeinen uitdagen!!!” (16 juni '84). In haar onmiddellijke omgeving lijkt alles rustig, wat de bitterheid niet wegneemt over het leed dat ze in de laatste jaren ervaren heeft : „Tot nu toe blyft te Maldeghem alles rustig. Wat my betreft word ik zoo kwaad by het overdenken wat wy in de laatste vyf jaren geleden hebben, dat ik onze vyanden zou kunnen...

doch wat helpt te morren. Als ik maar gezond blyf dat is het byzonderste" (16 juni '84). Blijkens dezelfde brief hebben haar kinderen, zoals Mathilde te Adegem, bij de viering der overwinning door de katholieken, veel geleden : „Op 10 juni hebben de klokken tot byna middernacht triumf geluid. Vele huizen waren bevlagd. Den 8sten Juli weer vlaggen, klokgeluid en ketelmuziek. Voor de ketelmuzikanten had de Burgemeester maatregelen genomen tegen gisteren”.

Na in een uitvoerige brief over de schoolkwestie gehandeld te hebben, heeft zij het op temperamentvolle wijze over de positie van machteloosheid waarin zij gedreven werd : „Denk niet dat ik al die vragen doe om op allen een antwoord uit te lokken. Het is maar razen! Ik verlang alleen dat gy als vroeger my het belangrijke dat gij verneemt zoudt mededeelen" (18 juli '84).

Haar houding in de schoolstrijd is zeker moedig principieel te noemen, maar niet minder door dwingende, praktische overwegingen geïnspireerd. Ze vreest dat de ministers uit de nieuwe regering wachtwoorden van de bisschoppen zullen opvolgen. Ze ziet reeds „al de officieele scholen ledig lopen in de buitengemeenten van Vlaanderen" (18 juli '84). De gedachte dat de vroegere benoemingen, o.a. onder P. Van Humbeek, zullen gehandhaafd blijven, schenkt haar troost. Ze is bekommerd om haar kinderen Mathilde, Adèle en Julia : „daarenboven kan de gemeente, volgens de gemeentewet hare ambtenaren niet in disponibiteit stellen noch verplaatsen naar eene andere gemeente, maar wel in eene andere school der zelfde gemeente" (18 juli '84). En weer brengt zij een echo van de scherpe en extreme stellingen die dan ingenomen worden : „ik denk ook dat men de bejaarde onderwyzers in massa op pensioen zal stellen om ze door hunne Creatures te vervangen (...)

Van Zondag acht dagen heeft men te Adeghem op den predikstoel uitgeroepen : Dat de officieele scholen nog altoos door de Bisschoppen *gedoemd* zyn, er byvoegende dat men binst de week eene omhaling voor de katholieke scholen zou doen" (18 juli '84).

Ze leeft de gewijzigde toestand mee met de angstige gevoeligheid van iemand die zich in zijn materieel bestaan bedreigd weet : „Dezen nacht ben ik opgeschrikt uit den slaap wegens de nieuwe schoolwet", waarin zij o.a. een middel ziet om „Het meisjesonderwys in de buitengemeenten van Vlaanderen aan de kloosters over te leveren" (25 juli '84). Tegen de afschaffing van een school — zoals die van haar dochters — moeten twintig huisvaders opkomen, doch waar zal men die vinden? „Men zou ze treffen met eenen dubbelen banvloek. Men zou hunne broodwinning vernietigen..." (25 juli '84). Geheel ontmoedigd zucht ze : „'t Is gedaan voor altoos met het meisjesonderwys", doch onmiddellijk daarop veert ze

weer los, met de innerlijke kracht die haar eigen is : „Dit alles hangt af van de Koning” (ibid.) en ze wil beroep doen op de „rechtzinnige liberalen” : „l’Echo du Parlement is het blad dat meest gelezen word door rechtzinnige liberalen, zoudt gy niet willen zorgen lieve Emile dat er by tyds een artikel in l’Echo verschynt, dat byzonder op het punt der vernietiging van het meisjesonderwys wyst, door de *afschaffing* der gemeentemeisjesscholen”. Het lot van Mathilde is symptomatisch voor velen ; aan het leed van deze dochter meet ze dat van geheel Vlaanderen : „Denk aan onze Mathilde en aan geheel het arm Vlaanderen” (25 juli '84).

Zij is diep getroffen door de materiële gevolgen die uit de wet zullen voortvloeien : „... ik ben erg ontsteld, door die verandering der wet. Het is nog erger dan in 1879 wanneer het lyden slechts zedelyk was” (ibid.). In dat opzicht vreest zij voor haar kinderen het ergste. Zij voorziet dat zij op wachtgeld zullen gesteld worden en het bedrag dat ze in de pensioenkas gestort hebben, zullen terugontvangen. Tot Leopold II, die echter telkens op het ogenblik van het ontstaan van een nieuwe schoolwet : 1879 en 1884, tegen overdrijving had gewaarschuwd, doch wegens zijn constitutionele rol gedwongen was die wetten te ondertekenen, richt zij deze onheilspellende waarschuwing : „Hy die ginder op den oever der zee — verblijft veel te Oostende — reeds de Ministerieele besluiten zit te verbreken die hy vroeger onderteekende zou men gerust 's lands millioenen laten inslikken...” (7 aug. '84).

Doch de veer van de weerstand lijkt gebroken, haar wanhoop lijkt zo groot dat het lot van de 16de-eeuwse geuzen en reformatoren haar verkieslijker voorkomt : „'t Was beter in Alva's tyd als nu, toen vond men op den brandstapel het einde van alle smart” (ibid.). Door de sombere berusting in de steeds schameler wordende toestand breekt toch een straaltje hoop op uiteindelijke verbetering : „Zoo wel voor Mathilde als voor Julia zal er toch een gering jaargeld zyn waar wy kunnen meê voortsukkelen tot aan de groote Verandering” (tussen 7-22 aug. '84?). En onbewimpeld geeft zij haar voorkeur voor de laïcisering van het onderwijs te kennen : „De wet van 1879 zegde : Het onderwys is wereldlyk. Zullen de Progressisten gedoogen, dat de scholen van Broederkens en Nonnen, aangenomen worden? Zullen zy het verdragen, dat de verwereldlyking van het onderwys eene spotternij wordt?” (tussen 7 en 22 aug. '84?).

Sedert de koning de nieuwe schoolwet heeft ondertekend, schijnt ze, zoals nog anderen in die tijd, scherp antiroyalistisch te voelen : „Moet het land dan nog de Civiele lyst betalen? Helaas waar gaan wy heen met een vorst die het land in het verderf stort, met een koning zonder waardigheid en eene koningin die haren gemaal tot

speelbal maakt der Bisschoppen. Rampzalig België!" (12 sept. '84). Even later klinkt het niet minder bitter: „De kiezers hebben ons den 10 juni in beulen handen geleverd". Het hoogtepunt in haar antiroyalisme is ongetwijfeld haar belangstelling voor het blad dat zal verschijnen: „Republique Belge", waarover ze in de krant heeft gelezen. Haar verzoek tot Emile: „Koop een nummer om my te zenden" 18 sept. '84?). Ook over Maldegem lucht ze haar wrange ontgoocheling: „De kiezing heeft nog eens bewezen, wat Maldeghem is. Ellendig Maldeghem!" en verder: „Maldeghem is ons thans vyandig!" (30 okt. '84). Zij laat iets doorschemeren over de afschaffing van de Courtmansschool: „Gisteren was het zitting van de gemeenteraad voor de afschaffing der scholen" maar die werd nog uitgesteld (27 nov. '84). Doch op 30 oktober had ze Emile reeds laten weten, dat Mathilde haar school te Adegem de volgende dag moest sluiten.

In koppige weerzin tegen een regering die zij wrokkig verdraagt, had zij over haar oudste dochter nog geschreven: „Onze arme Mathilde heeft slechts hoop op de intrekking der schoolwet". Zij zelf is de mening toegedaan, dat er veranderingen aan de schoolwet zullen aangebracht worden, doch dat het weinig zal baten „in het rampzalig Vlaanderen waar de geestelijken meester zijn" (30 okt. '84). En hoe intens zij in deze strijd opgaat, blijkt overigens uit een berichtje als dit: „ik beef altyd inwendig door de onrust" (27 nov. '84).

Soms heeft ze de neiging haar eigen toestand naar de tegenlagen van anderen te meten. Dit zet haar tot berusting aan. De hoofdonderwijzer der gemeenteschool te Maldegem wordt op vervroegd pensioen gesteld. Over die man schrijft ze: „Mr Walle-macq heeft schulden... zijn vrouw wil die niet herkennen. Wat hebben die menschen met hun geld gedaan? Zy hebben er honger by geleden. Zoo is 't overal in de war weinige menschen zyn wezenlyk gelukkig; laat ons te vrede zyn met ons lot!" (18 sept. '86).

Onder haar invloed, en uit een gevoel van solidariteit, hanteert ook Emile de pen in de schooloorlog. Hij brengt de moeilijkheden, waarmee zijn familie te Maldegem af te rekenen heeft op een ruimer forum. Zij dankt hem voor een dergelijk artikel, dat in „De Gazette van Gent", en in „La Flandre libérale", met deze verhelderende notitie wordt opgenomen: „Wy bedoelen Maldeghem, waar de dochters van Mw Courtmans gemeenteonderwijzeressen zijn en doen opmerken: Dat men de school niet kan afschaffen wanneer 20 huisvaders haar behoud vragen" (15 jan. '85).

Door de gespannen ernst, waarmee ze het heeft over de ongelukkige schoolstrijd, breekt even een luchtiger „voorvalletje": het avontuur van de dronken schoolopziener L. Van der Borgcht. Deze heeft

te Maldegem enkele herbergen bezocht, is tweemaal op straat gevallen, heeft ruzie gemaakt waarbij het woord revolver wordt gebruikt en zelfs met een proces tegen hem wordt bedreigd. Wanneer hij, reeds geestelijk verheugd, bij Vrouwe Courtmans in vriendschapsbezoek belandt, krijgt Julia van hem te horen: „Gy zult met die nonnekens goed overeen komen. Ik heb een dikke dossier over U, gy zyt een oude versleten kwezel...” (28 jan. '85). Die woorden hebben Julia diep getroffen, want ze wekken andermaal de pijnlijke herinnering aan de bedoeling al de meisjes naar het klooster, en al de jongens naar de gemeenteschool te sturen.

Aangrijpend is het beeld dat Vrouwe Courtmans schetst van de leerkrachten, die in armoede en ellende leven, als een gevolg van ontslag zonder meer of van toekenning van een wachtgeld, dat echter gedurende maanden niet wordt uitbetaald: „Er wierd ook in den Bond bekend gemaakt: dat er negen onderwyzers en onderwyzersessen afgesteld zonder wachtgeld zyn in het kanton Eecloo, waarvan sommige zich reeds in de diepste ellende bevinden. Al de andere zullen alle maanden ieder een frank voor die ongelukkige storten, als eene almes. Ik denk niet dat er in Vlaanderen iemand is, die reeds wachtgeld ontvangen heeft. Mathilde is zoo ver in de vyfde maand op wachtgeld gesteld en zy heeft nog geen centiem ontvangen, de anderen die wy kennen ook niet” (18 maart '85). Ongeveer een maand later wordt op droevig-beheerste toon meegedeeld dat Julia geen lessen meer mag geven en dat zij voor haar woning geen vergoeding meer ontvangt. Haar leerlingen zijn naar huis gezonden en „De bevolking laakt Van Mullem!!!” (21 apr. '85). Door al deze gebrokenheid is er wel even een opwelling van trots: „Onze moede is inderdaad een blyk van zedelyke grootheid in zulke omstandigheden” (24 apr. '85). Maar in ontgoochelde gelatenheid zucht ze tenslotte: „ik denk niet dat uwe zusters nog in dienst zullen geroepen worden. Te Maldeghem verkracht men de Wet en de Inspecteurs moeten het gedoogen. Geen meisjesonderwijs dan in de kloosters, dat is de leus” (3 juni '85). Deze bittere berusting in het onvermijdelijke wordt andermaal begeleid door een scherp-antiroyalistische overweging: „Hoe is 't mogelyk dat op het einde der 19de eeuw, een koning eene wet teekent die ons onderwys vernietigd, en terzelfder tyd de Negers wil beschaven. 't is wraakroepend.

Arm Vlaanderen! Wat zal er van u geworden?” (3 juni '85).

Op deze donkere achtergrond van menselijk lijden valt als een verrassend licht de gestalte van de jonge Anna, die met de voortvarendheid haar jeugd eigen, een schooltje is begonnen met vier leerlingen: „Want de *roep* is er, dat men in het klooster niets leert” (12 okt. '85). Zij onderwijst zo degelyk dat ze steeds meer

leerlingen aantrekt, en Vrouwe Courtmans in een vluchtige vertedering over zoveel jong vuur en bekwame ijver de hoop uitdrukt : „Misschien zal men haar, eens dat de liberale boven zyn, rekening houden van hare pooging en van hare opofferingen” (4 nov. '85).

Ongeveer een jaar later is Fernands toekomst nog steeds somber : „wat moet er van jonge onderwyzers die de staatsnormaalscholen verlaten hebben geworden? (...) door aanhoudend zoeken hopen wij toch eens iets te vinden voor Fernand” (27 sept. '86). Eindelijk krijgt hij een kans op de gemeentelijke jongensschool te Maldegem zelf. Althans, bericht ze Emile, met nog aarzelende blijdschap, de gemeenteraadsleden hebben beloofd voor hem te stemmen (11 okt. '86). Op 1 november 1886 mag hij werkelijk beginnen. „Ge kunt denken hoe bly wy allen zyn” (28 okt. '86) laat ze Emile weten. Voor de familie Courtmans zijn Anna en Fernand in deze donkere tijd twee lichtpunten.

Met deze tragische bekentenis sterft de in deze brieven telkens weerkerende gedachte van de ellende van de schoolstrijd uit : „de onderwyzers zyn tot den marteldood” gedoemd. „Helaas hoeveel zyn er reeds bezweken!” (22 juni '86). Kommer en leed hebben haar hard gemaakt, en met het beeld voor ogen van een dorp, dat met zijn last, zijn openlijke ruzies of vijandelijke bedoeling onder schijnbaar hoffelijke woorden, ook haar wereld was, schrijft ze wanneer juffrouw Leonie Fredericq overleden is : „De gemeente Aeltre zal bly zyn, zy is van haar wachtgeld ontslagen” (22 febr. '87).

5. Schoolstrijd en eigen financiële moeilijkheden

Wanneer J.-B. Courtmans overlijdt, heeft zijn weduwe het bepaald niet breed, in een tijd waar sociale voordelen voor grote gezinnen niet bestaan. Zij heeft bovendien twee dochters die te Herentals voor onderwijzeres studeren. Tekenend hiervoor is reeds de brief, die zij tijdens de langdurige ziekte van haar man richt aan de directeur van de Berg van Barmhartigheid te Lier, bij wie ze enkele juwelen heeft verpand (5 okt. '55). Samen met de brief van 22 augustus 1886, waarop we verder terugkomen, is het een dieptepunt in het soms schamel bestaan van deze moedige vrouw. Zij voelt zich zo vaak tot zuinigheid gedwongen, en de moeilijke tijd van de schoolstrijd zal die toestand nog verscherpen, zoals we hierboven reeds konden vaststellen.

Zij wil geen geschenken voor haar naamdag : „Al vodden! Geldverkwisting!” want „Wy hebben allen veel onkosten, ja zooveel dat ik er mij over bekommer” (± 10 mei '83). Ze heeft innerlijke tegenstand te overwinnen vooraleer ze aanvaardt deel te nemen aan

het banket, bij gelegenheid van de Courtmanshulde te Gent. Roevend oprecht schrijft ze hierover aan Emile: „ik... moet my een nieuwe hoed koopen. Met eene muts kan ik niet op reis gaan. Een hoed die ik slechts eenmaal kan opzetten en die ik by het overige voor altyd moet wegsluiten. Gy verstaat wat het is, gedwongen onkosten te doen, maar het schynt dat de Inrichtings Commissie gezorgd heeft dat er een spaarpotje voor mij zal overblyven. Weinig of veel, en wy moeten ons dankbaar toonen” (11 juni '83).

De nood schrijnt dieper, als een gevolg van de nieuwe schoolwet. Het nieuwjaarsgeschenk voor Antootje moet verminderd worden: „gy kent onzen toestand...” Mathilde ontvangt haar wachtgeld niet of met veel vertraging. Met ruim hart staat Vrouwe Courtmans aan de zijde van de getroffenen: „Geloof mij lieve kinderen, dat indien de wachtgelden niet in het kort uitbetaald worden, dat er van stonden aan Onderwijzers zullen zyn, die met vrouw en kinderen honger lijden (...). Van de gelden die de liefdadigheid aanbied, zullen alleen degenen die slechts voorloopig benoemd waren, en geen wachtgeld krygen durven gebruik maken, en ook de anderen lyden! Julia stort elke maand een frank 50 ct. en Adèle een frank in de kas van het hulpcomiteit, dat is voor zoo lang zy in dienst blyven” (28 december '84).

Emile helpt ook in financieel opzicht. Zo weten we dat hij reeds vroeger zijn broer, George, geldelijk had gesteund, want deze had zijn moeder meegedeeld: „wy zyn nu aan het sparen om Emiel zyn geld terug te geven” (10 nov. '82). Hij moet zijn moeder ook dergelijke steun aangeboden hebben: „Anna en Fernand moesten ieder fr 140. meedragen, uit oorzaak van het gemis der beurzen sinds October, dat is nu voorby, en als wy binnen drie maanden iets te kort komen, zal ik u schryven. Dank! Duizendmaal dank, voor uw liefderyk aanbod!” (24 apr. '85). Wellicht heeft Antonia dit aanbod later hernieuwd: „Lieve Antonia als er by ons of by Mathilde iets ontbreekt, zullen wij wel weten *waar gy woont*. Dank!” (3 febr. '86). Zij leven steeds onder de dreiging dat de wachtgelden niet uitgekeerd worden: „Volledig zand pompen doe ik nog niet, ik zal het by tyds laten weten. Weest intusschen gerust lieve kinderen” (18 aug. '86). Bittere armoe staat te wachten: „Mynheer Cools, die tot nu toe moedig is geweest, is thans zoo neerslachtig als wy, al de wachters worden wanhopig” (ibid). En vervolgens barst ze los: „Die ellendingen, hebben erger met ons gehandeld dan de mannen in de 16de eeuw. De ambtenaars die hun geloof hadden verzaakt en getrouwheid hadden gezworen aan den Prins van Oranje, zyn op hunne plaats mogen blyven als alles voorby was...” (ibid.). Enkele dagen later is zij werkelijk door de nood gedreven, die zij wil verborgen houden: „Lieve Antonia,

George komt van daag met zyne familie naar Maldeghem en ik zit gansch zonder geld, en dit mag Maria — Georges vrouw — niet ge-
 waar worden. Ik verzoek u vriendelijk my fr 100 te zenden. Zoodra
 uwe zusters hun mandaat ontvangen zend ik het geld terug. Ik
 weet dat gy my gaarne helpt. Zend s.v.p. het geld aan Mathilde.
 Maria mag niets vermoeden" (22 aug. '86). En onmiddellijk, bij
 ontvangst, laat ze onder dankbetuiging weten : Pieter — Pieter Ver-
 strijnghe, echtgenoot van Mathilde — is het geld naar het post-
 kantoor gaan halen" (24 aug. '86).

Tevens vernemen we dat „Julia aan den Minister heeft geschre-
 ven voor het wachtgeld. Wachten en hopen!" (ibid.). Maar ook op
 het lokale plan wordt gehandeld : „Gisteren heeft het verdedi-
 gings Comiteit een deurwaarder uit Gent naar onzen burgemeester
 gezonden, om de onderwyzer en de onderwyzeressen te betalen (...)
 het kon zoo niet blyven duren" (7 sept. '86). Wanneer ze dan ein-
 delijk het wachtgeld ontvangen, wil ze de geleende som terugbe-
 talen : „Uwe zusters hebben gisteren 4 maanden Wachtgeld ont-
 vangen. Ik houd uwe fr 100, die gy my geleend hebt gereed tegen
 dat gy komt" (18 sept. '86). Maar in november heeft zij het bedrag
 alweer voor iets anders aangewend : „Lieve Antonia, ik had het
 gaarne aan u gevraagd om de fr. 100 die gy my geleend had voor
 Fernand te mogen gebruiken, en daar Emile zegde dat ik gerust
 het geld voor kleederen voor Fernand kon gebruiken heb ik het
 gedaan. Van de teruggave spreken wij later. De goede jongen had
 alles te kort nu zal hy gansch in orde zijn" (4 nov. '86). Een blij-
 de lichtstraal is de staatstoelage die zij zal ontvangen : „Mr Van
 Droogenbroeck — zie verder nog over hem — heeft, gelyk hy het
 gezegd had, zyn uiterste best voor mij gedaan. Ik krijg een subsid
 van fr. 600. Oordeelt over onze blijdschap, nu zal ik met vreugd
 uwe fr 100 terug geven die ik voor de kleeren van Fernand heb
 gebruikt. Ge kunt niet denken hoe blij wij zyn!" (3 febr. '87).
 Doch... ze blijft liever voorzichtig tegenover een weinig rooskleu-
 rige toekomst : „indien gy uwe honderd frank nu niet terug ver-
 langt blyf ik u die toch schuldig" (16 febr. '87).

6. *Vrouwe Courtmans en tijdgenoten-auteurs* *De feestviering*

Buiten haar onmiddellijke omgeving heeft zij eveneens tegen-
 kanting, doch ook veel waardering en vriendschap gevonden. Met
 een merkwaardige eerlijkheid tegenover zichzelf schrijft ze aan
 Emile, naar aanleiding van een gedicht dat Em. Hiel aan haar heeft
 gewijd : „Ik heb geleden, gezwegen, gestreden! Ik heb geschreven

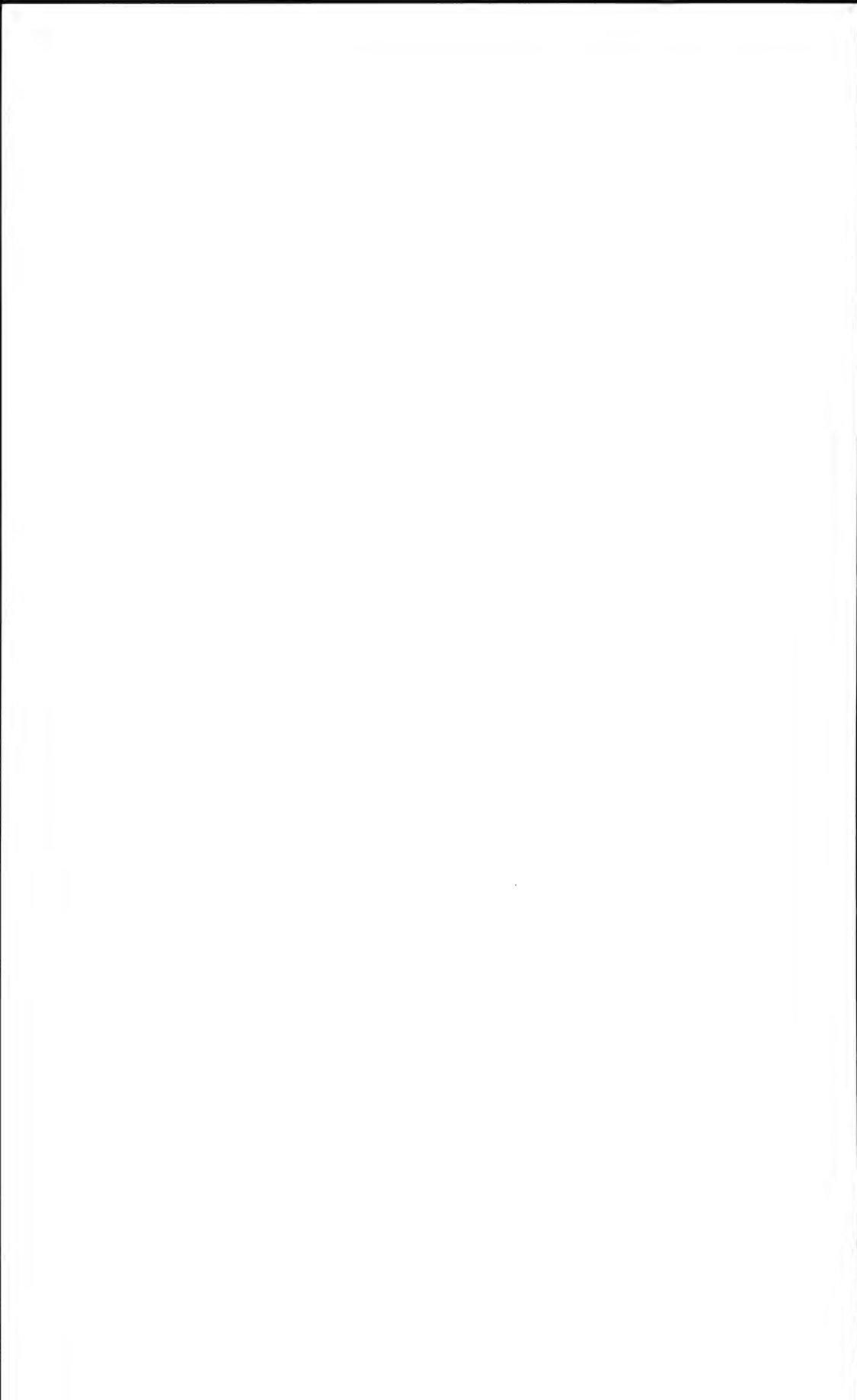
als vrije vrouw en indien de uitdrukking mijner gedachte geene gezonde vruchten heeft afgeworpen, dan heeft het mij ontbroken aan talent maar niet aan goede wil" (13 dec. '82).

In haar autobiografische notities en brief van 17 maart '83 aan Emile wijst zij erop hoe zij door J.F.J. Heremans in 1864, samen met E. Hiel en K. Bogaerd, uit de „Nederlandsche Dichterhalle" werd gesloten. Met welgevallen heeft zij het aldaar over degenen die haar hebben aangemoedigd. Reeds in 1841 heeft Fr. Blicck, bij een bezoek dat hij haar in gezelschap van Fr. Rens bracht, gezegd: „'t Is eene dichteres zy zal het ver brengen..." Pr. Van Duyse is een der eersten die haar tot dichten heeft aangespoord. In 1842 heeft deze haar te Gent met een Duitser bezocht die veel belang stelde in de Vlaamse beweging, met name Dr. J.W. Wolf. Ze ontwerpt hiervan een kleine schets waardoor een warme herinnering glijdt aan vroeger geluk: zij als jonge moeder, met de vier kinderen, die rond haar stoeiden. Volgens Pr. Van Duyse heeft de Duitser tot hem gezegd: „Gy moet ze zien aan 't prozaschryven te krygen 't Is eene echt vlamische frau. Myne eenvoudigheid had hem bevallen; hy zei verder. Dat ik in proza den echt Vlaamschen aard der bevolking zou afschilderen".

Met de katholieke J. Nolet de Brauwere van Steeland onderhoudt zij hartelijke relaties. Hij heeft haar niet alleen in literair opzicht gesteund, doch ook wat betreft de Courtmansschool. In verband hiermee schrijft hij haar op 27 juni 1866: „Ik hoop dat uw gemoed eenigszins moge tot bedaren zijn gekomen, en alles zich ten beste schikken zal. Het komt mij toch voor dat in eene gemeente van zoo wat achtduizend zielen, twee scholen niet te veel zijn, indien, wel te verstaan, de kinderen de school bezoeken. In allen geval zal het onderwijs, te uwent gegeven, grondiger zijn dan dat der zusters, en zulks zal voor vele ouders eene afdoende reden zijn". J. Nolet de Brauwere gaat zelfs de bisschop van Gent spreken over de Courtmansschool. Hij brengt hierover verslag uit in een brief van 14 juni 1866 en het besluit van zijn onderhoud is, dat de concurrentie tussen de school, die door de „nonnekens" wordt bestuurd, en de school van Mevr. Courtmans en haar dochters, „zou vrij gelaten worden". J. Nolet de Brauwere voegt eraan toe: Mgr. zal *thans beter ingelicht*, den Pastoor van Maldegheem eenen wenk (...) geven, waardoor deze u en de school uwer dochters niet zal tegenwerken (...) b.v. noch van den prækstoel, noch anderszins, aan den eenen de voorkeur geven boven de anderen". Hij raadt haar aan de pastoor een bezoek te brengen om hem te vragen haar niet tegen te werken, zonder hem evenwel te laten blijken, om zijn eigenliefde niet te krenken, dat zij weet dat hij richtlijnen in die zin van de bisschop heeft ontvangen. En hij eindigt

Pl. 2 — Vrouwe Courtmans op 72-jarige ouderdom toen ze in 1883 werd gehuldigd.
(Hier voor het eerst gereproduceerde studie door J. Van Biesbroeck; origineel is in
het bezit van Emiel Courtmans)

bemoedigend : „In dien zin althans sprak de Bisschop, die ik in goede stemming voor u verlaten heb”.

Van haar vriendenkring breken in haar briefwisseling nog enkele flitsen door. Aan haar goede vriend, K. Bogaerd, klaagt zij over de tegenwerking te Maldegem : „Wij worden vervolgt op alle wijzen en ik ben er zo gevoelig aan, dat ik er mijne gezondheid door krenk” (4 dec. '79). L. De Vriese en Dr. A. De Vos nemen het initiatief tot de organisatie van het Courtmansfeest. Vrij spoedig heeft zij een gelegenheid gevonden om Dr. De Vos haar erkentelijkheid te betuigen. Wanneer zijn verzenbundel *In de Natuur* verschijnt, spoort zij Emile aan deze gedichten gunstig te bespreken. „Ja lieve Emile, doe uw best voor de recensie van het werk van onzen vriend Mante, hiermee zult gy uwe moeder veel plezier doen” (22 maart '84). Drie dagen later reeds dankt zij Emile met bewonderende blijdschap : „Door het schrijven van dit artikel hebt gij onzen vriend de tol der dankbaarheid betaald die ik hem verschuldigd ben voor het geen hij gedaan heeft tijdens het Courtmansfeest. Het artikel zal door alle letterkundigen bewondert worden en ik ben fier op mynen zoon die zulk een talent bezit” (25 maart '84). Herhaaldelijk brengt Dr. A. De Vos haar een bezoek, vooral tijdens de voorbereidingen van het Courtmansfeest. Deze trouwe vriend en geneesheer heeft ook belangstelling voor haar gezondheid. Vaak ondervindt zij last van de ademhaling (4 okt. '83 ; 4 dec. '83 ; 6 dec. '86). Op 24 augustus 1886 heeft zij het in al haar berooidheid en angst over datzelfde verschijnsel. Er is prangende onrust in haar toon : „De lucht is zoo bang, men kan nauwelyks ademen”. Wellicht niet helemaal toevallig kan ze Emile, enkele weken later, laten weten : „Doctor Amand De Vos en zyne vrouw zyn my deze week komen bezoeken. De dokter was zeer tevreden over myne gezondheid, hy zegde : Dat ik mij geen moeite moest geven, om meer te kunnen eten, maar voldoen aan mynen eetlust. Ik was gezonder als over vier jaar zegde hy ; en daar ik zag, dat hy het zoo meende, heeft zyne bewering my moed gegeven” (18 sept. '86).

Andere letterkundigen zoals J. Van Droogenbroeck, alias Ferguut, betuigen haar hun genegenheid en bewondering. J. Van Droogenbroeck looft haar werk en vraagt haar „portret in photographie”. Hij plaatst haar naast Conscience (14 maart '88).

Naast de verbondenheid van de familie onderling, de schoolkwestie en de politieke conjunctuur, is de feestelijke viering van de schrijfster op 13 mei 1883 een van de grondmotieven in deze correspondentie.

Hoe staat zij tegenover een deelneming der katholieken aan beoelde hulde? Hooghartig-afwijzend als het moet, maar eigenlijk

ziet zij het liefst een algemene medewerking. Dr. A. De Vos is haar uit naam van de Gentse commissie komen vragen of zij ermee akkoord gaat dat de „clericale” maatschappijen uitgenodigd worden. Ze deelt Emile hierover het volgende mee: „Dat zij liefst zou gezien hebben dat de bytreding algemeen was. Doch dat zy er eene eer zou in stellen, de clericalen te zien weigeren” (4 dec. '82). Voorzichtigheidshalve en om praktische redenen wordt katholieke deelneming uiteindelijk toch werkelijk op prijs gesteld: „Het is best dat er ook katholieken zijn. Mannen als Fr. De Potter en Advokaat De Baets en de boekdrukker Siffer. Nu is er niets te beknibbelen” (4 febr. '83). Wanneer ze te Maldegem met intekeninglijsten rondgaan, vestigt zij er veelbetekenend de aandacht op: „'t Is in alle geval goed dat de clerikale meêdoen” (20 febr. '83). Van dezelfde nuchtere handigheid getuigt ook haar houding tegenover Betsy Perk, die in de „Amsterdammer” over haar zeer gunstig heeft geschreven. Ze zal haar daarvoor danken, want „*thans* mag ik niet onbeleefd zyn” (2 maart '83).

Wanneer Dr. De Vos haar namens de „Inrichtingscommissie eene som van tweeduizend franken als feestgeschenk overhandigd” drukt zij hiervoor haar ontroerde dank uit: „een geschenk dat my voor kommer zal bewaren in den avond mijns levens (...) Dankbare tranen wellen in mijne oogen bij het aanvaarden van uw heerlijk geschenk en mijne ziel juichte” (12 juli '83). Niet minder gelukkig voelt zij zich echter door het besef dat ze niet vruchteloos heeft gearbeid en omdat „De vlaamsche letterkunde mij hare schoonste vrucht heeft geschonken, uwe liefde, de liefde van het vlaamsche volk” (12 juli '83).

Met afwisselende vertederling en gelatenheid, terwijl veel teruggedrongen ontgoochelingen naar boven zijn geweld, heeft zij de „Cantate” gelezen, die voor haar als huldeblijk werd samengesteld: „Hoe juist is zy! Natuurlyk kon ik myne tranen niet weerhouden, waar de dichter van mijne kinderen sprak. Mijne kinderen!

Hoe juist als hy zegt: gezwegen in den nood. Wie heeft ooit mynen nood mogen kennen? en terecht heeft hy doen verstaan dat ik alle grieven heb getrotseerd” (11 dec. '82).

Het initiatief van de viering is eigenlijk van Gent uitgegaan: „Wij weten dat men te Gent vooruit gaat”, doch te Maldegem zelf volgt men aarzelend: „Gisteren kwam de burgemeester hier en hy wist van niets. Hy zegde dat hy er met Camille Willems zou over spreken dat er eene commissie moest zyn enz...” (26 jan. '83).

Haar figuur en werk worden in pers en boek besproken. Joz. Van Hoorde stuurt haar de levensbeschrijving die hij van haar in de „Gazette van Gent” publiceerd ($\pm$ 10 mei '83). Em. Hiel stelt een biografie samen, die voor Nederland is bestemd (ibid.), ter-

wijl reeds vroeger de hulde in de „Nieuwe Rotterdamsche Courant” werd aangekondigd (4 febr. '83). Inzonderheid de bijdragen van Joz. Van Hoorde, waarvan de uitgave in boekvorm hiervoor reeds werd aangehaald, vindt zij „puik” ($\pm$ 10 mei '83).

Niet zelden heeft zij, bij wijze van vergelijking, het beeld van de viering van H. Conscience te Brussel op 25 september 1881 voor ogen, want de weifeling met betrekking tot deelneming aan het banket „*Moeten myne kinderen inteekenen?* Pieter, Julia, Adèle, Marie enz.” wordt vragenderwijs getoetst: „Wat heeft Mevrouw Antheunis Conscience's dochter gedaan?” (22 febr. '83). Conscience blijft het vereerde voorbeeld. De stoet zou in Maldegem „van aan de statie in onze straat komen, dat ik my met myne familie in den tuin zou begeven om hem te zien, zy zegden dat dit zoo geweest was met Conscience” (2 maart '83). Ook in verband met het omstreden banket is hij een welkom raakpunt: „Naar het schynt was er bij het Consciencefeest geen banket, dat was gemakkelijker” (19 apr. '83). De gedachte aan de door haar bewonderde laat haar niet los: „De school zal als receptiezaal ingericht worden. Zoo was 't ook voor Conscience” ($\pm$ 10 mei '83).

Wat de geldelijke giften betreft, die haar zullen aangeboden worden: haar kinderen dringen erop aan, dat zij ze zonder schroom zou aanvaarden: „Mama denkt aan onze Marie die ons misschien allen zal overleven... Hoe weinig het is...” (mededeling van Julia, blijkens br. van 20 febr. '83). We vernemen in het bijzonder dat Emile de mening van Julia goedkeurt, dat er in „Alles dankbaar... aanvaarden” niets vernederends gelegen is. Zij zelf wijst er bovendien op met de zin voor spaarzaamheid van hen die de waarde kennen van geld dat moeizaam verkregen wordt: „Ik weet zeer goed dat het de overblijvende gelden zyn, doch hoe weinig het is, al waar het maar fr 500 't is toch geld” (22 febr. '83). Haar aangeboren fierheid zal haar zeker niet beletten een dergelijk geschenk te aanvaarden: „Indien ik alleen in de wereld waar, ik zou niets begeeren maar ik heb kinderen en kleinkinderen die in moeilijke omstandigheden kunnen komen. Hoe bedroefd zou ik zyn indien zy my later hulp vroegen, en dat ik zou moeten denken: Ik had ze kunnen helpen zonder mijnen ongelukkigen hoogmoed” (ibid.).

In deze brief komen nog verschillende overwegingen voor in verband met de aanwending van het geld, dat na het feest zal overblijven. Hierover spreken de „leden voor de feestinrichting”, die te Gent — niet te Maldegem! — samenkomen. Sommigen blijken voorstander van het kopen van het huis dat ze bewoont, doch dat is onmogelijk daar het bestemd is om later bij „het hospitaal” gevoegd te worden. Een ander voorstel: haar werken uitgeven en haar de opbrengst laten, waarop wordt geantwoord: „Dat betee-

kend niets het blijft aan de vingers van drukker en boekhandelaar hangen. Wy letterkundigen krygen niets voor onzen arbeid. Het is billijk dat Mw Courtmans door het volk betaald worde, wanneer zy het geld krijgt, kan zy hare werken uitgeven of het gebruiken volgens haar genoegen". Wanneer iemand hierop vraagt : „Zou Mw Courtmans daar geene verneeding in zien?" geeft een ander een antwoord dat tekenend is voor de toenmalige moeilijke toestand voor de uitgave van Vlaams werk : „En waarom? omdat zy een gedeelte ontvangt van hetgeen het land haar schuldig is. Wy letterkundigen weten wat vernederingen wij onderstaan hebben om onze werken te kunnen uitgeven. Eerst aan alle bellen trekken om eene intekening af te bedelen, dan eene subsidie in alle nederigheid afsmeeken enz. enz."

De feestelijkheid vertoont echter ook schaduwzijden. We vestigen verder de aandacht op een berucht artikel, dat aan haar wordt toegeschreven, dat bij die gelegenheid plotseling een scherpe actualiteit heeft gekregen. Zo valt de viering in Maldegems, niet zelden bekrompen dorpsperspectief. Op 5 januari 1883 deelt ze mee, zonder nadere toelichting, „dat de tegenstrevers werken...". Ze is fier te kunnen berichten, dat „de burgemeester D. De Meyere voor 50 fr ingeteekend heeft" en „al de leden van het gemeentebestuur hebben ingeteekend of zullen het... behalve Van Mullen" (2 maart '83), die later, in 1885, als burgemeester tot de afschaffing van de Courtmansschool zal besluiten. Zulk een festiviteit wordt door bepaalde inwoners van Maldegem blijkbaar vrij spoedig aan de eigen dorpsbelangen ondergeschikt : „De Maldeghemmenaren stelden zich voor dat al de gelden die er in het land opgehaald worden te Maldeghem moesten verbrast worden. De Gentsche Commissie heeft hun dat anders wys gemaakt. Zy hadden eene schandalige rekening opgemaakt tot de lintjes toe die de knoopgatjes van de feestcommissarissen moesten versieren, moesten betaald worden".

Vertegenwoordigers van Maldegem onderhandelen met de commissie te Gent, waar zij o.a. het verwijt te horen krijgen, dat zij in vijftig jaar voor haar niets gedaan hebben en thans zelfs geen 10 centiem over hebben voor een lintje in het knoopgat. Wanneer er bedreigd wordt het feest te Gent te zullen vieren, geven zij toe, uit vrees : „het feest ontschiet ons...". Ze ondertekenen vlug een document waarin ze zich ertoe verplichten het geld in te zenden en hun uitgaven volgens de inzichten van de Gentsche Commissie te beperken (24 apr. '83).

Er komen geen intekeningen uit Maldegem binnen... en zo kan ze Emile ervan op de hoogte brengen : „Het banket ligt in duigen en ik ben blij" (± 10 mei '83). Maar door bemiddeling van Dr. A. De Vos wordt het losgemaakt uit de kleine dorpsverhoudingen

en vervolgens te Gent ingericht. De zo honkvast geworden Vrouwe Courtmans moet zich naar „die verre stad” begeven. Vroeger had ze haar kinderen met aandrang verzocht aan het banket te Maldegem deel te nemen : „Het baart mij hartzeer dat ik u allen onkosten veroorzaak doch wy zitten er voor en moeten er door” (19 april '83). Het wegvallen ervan heeft tot gevolg dat zij zich thans uitsluitend tot Emile richt : „uwe tegenwoordigheid is daar zoo noodzakelyk als de mijne. Schryf in lieve zoon en voeg er de drie frank bij” (11 juni '83).

Op de feestviering valt nog een andere schaduw, die van haar oude tegenstanders : de parochiale geestelijkheid van Maldegem. E.H. J. Vinckier is wel verdwenen, maar diens geest van verzet tegen Vrouwe Courtmans leeft nog gedeeltelijk voort in de ons reeds bekende E.H. Emmanuel Verstraete. Haar mededeling van 7 mei 1883 bewijst deze continuïteit in de vijandschap : „Even als over 18 jaar verzet de pastor zich tegen het luiden der *klokken* ¹⁸. De Burgemeester van Maldegem heeft aan den Burgemeester van Gent geschreven om de uitlegging der wet te vragen”.

In haar eenvoudige woning heerst evenwel blijde opgetogenheid : „Boven is het reeds gewit en geschuurd. De kamer en de keuken zyn behangen en alles geverfd. Als de kleederen enz. nu maar in orde geraken. De tyd begint te korten” (9 maart '83). Emile zal op de redevoeringen moeten antwoorden : „Ik zal niet kunnen antwoorden, gy zult het moeten doen lieve Emile. Gy weet dat Paul Frederick heeft voor Virginie Loveling geantwoord” (± 10 mei '83). Dit was op de viering van V. Loveling op 30 oktober 1882 ¹⁹.

De festiviteit te Maldegem wenst zij eenvoudig, want ze is vermoeid, voelt zich zenuwachtig en heeft rust nodig. Achter veel weemoedige herinnering leeft het beeld van haar sedert lang overleden Jan-Baptist : „Hetgeen my nog altoos het meeste plezier doet is : Dat de Normaalschool van Lier komt” (± 10 mei '83). Feestvreugde heeft haar echter reeds aangegrepen : „Volk zal er genoeg zijn”. Ze haalt voorbeelden aan : uit Blankenberge hebben 128 man „eten gevraagd” en „Hollanders met honderden” worden verwacht... (ibid.).

Na de viering in haar gemeente heeft zij het met moederlijke trots over de toespraak van Emile. En met liefdevolle attentie betreft zij ook haar schoondochter hierbij : „Van daag zal uwe schoone aanspraak die myne lieve Antonia afgeschreven heeft in de Volksbode verschynen” (27 mei '83). Met welgevallen denkt zij,

(18) Bij gelegenheid van de toekenning van de Vijfjaarlijkse Staatsprijs voor Letterkunde aan haar „Geschenk van de Jager” in 1865.

(19) Dr. J. Pée, *Mevrouw Courtmans*, blz. 122.

even later, in de afzondering te Maldegem aan de feestelijkheid te Gent. In haar verbeelding herleeft het banket : „Het kon niet anders of er moest gedurende het banket zekere gedwongenheid heerschen. 't Waren al Vlaamsche jongens maar Vlaamsche jongens met verschillende gevoelens beziel'd". Maar door haar handig optreden werd het een onschuldige duikeling in het verleden : „Ik heb met de Heeren De Potter en Geiregat, over onze overleden letterkundige gesproken. Over Rens, Van Duyse, Tony enz. Zoo ontmoette ik geene stronkelsteenen...". Oprecht-ongekunsteld vloeien de indrukken haar uit de pen : ze heeft zeer weinig gesproken, gegeten of gedronken. „Het halveken borrel Schiedam in de statie heeft mij veel deugd gedaan en als wy thuis kwamen hebben ze seffens koffie gemaakt. Mynheer Cabuy heeft ons aan de statie met zyn prachtrytuig doen afhalen zoodat ik van den ganschen dag geene schrede te voet heb moeten doen". In innige overdenking heeft zij zich in Gent als pasgehuwde vrouw en jonge moeder teruggezien : „Gedurende ons rytoertje, binnen en in den omtrek der stad heb ik het meeste genoegen gesmaakt. Ik heb nog eens alles weergezien waar aan ik reeds in den geest voor altoos vaar wel had aan gezegd. Ik heb het huis gezien, waar mynen *Emile* geboren is, en aan herinneringen heeft het niet ontbroken...". Em. Hiel heeft haar in contact gebracht met W. Rogghé, die ze sedert 14 jaar niet meer heeft ontmoet. Onwillekeurig heeft ze, alweer in het licht der herinnering, haar eigen hard en zuinig leven vergeleken met dat van die welgestelde vriend : „... ik kende hem niet meer zoodanig was hy veranderd. Dus menschen die eene groote fortuin hebben vergaderd verouderen nog spoediger dan anderen. Laat ons dan maar te vrede zyn. Fortuin is niet altyd geluk" (30 juni '83).

Na de hulde blijft ze elke echo, elk verslag aandachtig volgen. Bij een verslag van Em. Hiel, dat in Nederland verscheen, tekent zij het volgende aan : „Myn leelyk portret staat er in doch het is wat verbeterd. De oogen zijn te ver opengetrokken anders is 't nog al wel" (10 juni '83). Ze heeft het erg druk om te danken en niet zonder naïeve vertedering vestigt ze de aandacht van Emile erop : „In al die dankbrieven heb ik my zoo veel mogelyk op verschillende wyzen uitgedrukt" (27 mei '83).

Bij gelegenheid van het Courtmansfeest wordt zij tot ridder in de Leopoldsorde benoemd. Reeds vóór de uitreiking van deze onderscheiding meldt ze Emile met spontane blijheid : „De burgemeester heeft op een eeuwig stilzwygen gezegd : Dat het kruisken er dien dag zal zyn" ($\pm$ 10 mei '83). Zij is immers niet ongevoelig voor titels en enige vorm van aanmoediging. Vroeger had het haar ontmoedigd toen leterkundigen als H. Conscience en Mevr. M. Van Ackere-Doolaeghe een ereteken ontvingen en zij, bij ongetwijfeld

grotere verdiensten dan deze laatste, niet. Dan is er grootheid in de hooghartige wilskracht waarmee ze zich boven het kleingeestig bedrijf der mensen weet te verheffen, inzonderheid van hen die blijven ageren tegen haar : „Nu zal ik al de triumfzangen en de feestbeschrijvingen uit Dixmude moeten lezen gelijk ik die gelezen heb over Conscience maar weest gerust ik zal er koel by blyven. In dezen oogenblik voel ik dat ik eenige grootheid van geest bezit. De zegepraal mijner vyanden roert my niet” (5 nov. '81). Naar ze fier getuigt, heeft ze „geen voet verzet of geen letter gecreven om die onderscheiding te bekomen” (ibid.). In haar huiskring blijkt men intussen ook diep onder de indruk, want ze vreest dat aan de erge zenuwziekte van haar dochter Marie „die droeve zaak van het Kruis kwaad zal doen” (ibid.). Die tegenslag beschouwt ze tenslotte in het troostend licht van de betrekkelijkheid der dingen : „Ik heb nu afgerekend met de letterkundige wereld. Waarom zou ik myn oud hoofd nog overspannen om iets te schryven dat toch niet gewaardeerd word?” (ibid.). De enige werkelijke waardering van haar kunst hoopt zij in de dankbaarheid van haar volk te mogen vinden : „Ik heb voor het Vlaamse Volk geschreven, en als het volk my dankbaar is ben ik voldaan” (ibid.).

Hier rijst de vraag : wie had die benoeming verhinderd?

J.F.J. Heremans verdenkt zij ervan tegen haar zo te hebben geageerd dat haar het ridderkruis niet werd verleend. Deze had haar indertijd, zoals gezegd, uit de „Nederlandsche Dichterhalle” geweerd ; wegens gezondheidsredenen had hij een erefunctie in de Commissie voor de Feestviering van Vrouwe Courtmans geweigerd ; in „Het Volksbelang” had hij geen gunstige beoordeling uit „De Tijdsspiegel” over haar werk overgenomen, maar wel een gelijkaardige recensie van M. Rooses „Nieuw Schetsenboek”, een partijdigheid die hem door Dr. A. De Vos zeer kwalijk werd genomen. Ze had zelfs een oogenblik gevreesd — vermoedelijk ten onrechte — dat Heremans de hulde die men haar wou brengen, zou trachten te verijdelen (4 dec. '82). Tenslotte wimpelt zij de zaak alweer af met de versterkende gedachte : „Hoe het zy, het Vlaamsche volk waardeert my. Dat is voldoende” (ibid.).

7. Een lokale moeilijkheid

De schoolkwestie en de politieke toestand mogen haar veel moreel leed berokkend en in materieel opzicht tot armoede gebracht hebben, een artikel in de lokale politieke pers en gericht tegen bepaalde inwoners van Maldegem, dat ten onrechte aan haar wordt toegeschreven, heeft haar innerlijk niet minder doen lijden.

Blijkbaar zonder veel gehoor te vinden, had ze reeds spoedig

na het verschijnen van het artikel in „De Meetjeslander”, bij de redacteur ervan, haar vriend L. De Vriese, op eerherstel aangedrongen. „Ja beste vriend, zorg voor die terechtwijzing in de Meetjeslander. Niet alleen ik, maar ook mijne kinderen, hebben er veel door geleden. Voornamelijk mijne dochter Mathilde, gemeenteonderwijzeres te Adeghem”. En ze laat er onmiddellijk op volgen: „Het blad moet zoveel mogelijk verspreid worden” (17 juli '83).

Die oude wonde is nu weer opengereten door een verklaring van haar dorpsgenoot L. Van Hoorebeke. Deze had haar, na het Courtmansfeest gezegd, dat bepaalde intekenaars op een exemplaar van haar portret dit ongetwijfeld aan stukken zouden scheuren. Hoe zeer dit haar gemoed heeft gekwetst, blijkt uit de vlugge reactie in een brief aan Emile: „Ik begryp dat de vernielers *De Heeren* zouden zijn waar Camille Willems in 8ber een artikel in den Meetjeslander op geschreven heeft. Die daad schryven zy mij toe. Ik zou mij van die vlek willen zuiveren door *na afspraak* met Mr. De Vriese de Meetjeslander te sommeeren om de schryver van het artikel aan te duiden en het in de Meetjeslander te doen opnemen” (1 aug. '83), maar ze schrikt hiervoor terug omdat de naaste verwanten van de auteur in het comité van de Courtmansschool zetelen en hun kinderen leerlingen van die inrichting zijn. Ze voelt zich gegrepen tussen de spanningen van algemene waardering in het land en van laster en onbegrip in het eigen milieu. Wanneer haar zegsman, L. Van Hoorebeke, weg is, slaat ze het boekje open: „Vrouw Courtmans, haar leven en hare werken”²⁰, en: „dan heb ik bitter geweend. Overal zoo gewaardeerd worden, en te Maldeghem moeten gebukt gaan onder laster en valsche beschuldigingen!” (1 aug. '83). Maar toch wil ze geruststellen: „Denk niet lieve kinderen dat ik neêrslachtig ben. Ik ben moedig gelyk altyd” (ibid.). Wanneer eindelijk de ware auteur openlijk gekend is, schijnt ze ten zeerste opgelucht: „Waarom moest ik die nooit een regel spotterny geschreven heb dit schande pak blyven dragen ook na mynen dood. 't Was eene vlek op mynen naam, want het Artikel van Camille — dat we intussen, spijt vele opzoekingen, niet konden terugvinden — was niet alleen spottend het was smeerig...” (29 aug. '83).

8. *Uitgave van haar werken*

Niet alleen het gebeuren rond de decoratie en het aan haar toegeschreven artikel van C. Willems sluit aan bij de Vrouwe Courtmanshulde. Ook de publikatie van haar werken vindt een uitgangspunt in die zelfde sfeer. Zij heeft het juiste gevoel voor het ogen-

(20) door Joz. Van Hoorde, hierboven reeds aangehaald.

blik waarop de uitgave van haar werken, waarvan zij reeds zo lang droomt, moet van stapel lopen. „Als het nu tydens het feest niet kan gelukken, zou de uitgave later nog min gelukken” deelt ze Emile mee op 27 februari 1883.

Haar voorkeur gaat eigenlijk naar de Gentse uitgever J. Vuylsteke, doch deze durft een dergelijke onderneming niet aan. Maar het is op zichzelf niet zeer belangrijk wie de uitgave op de markt brengt : „Honorarium zou ik van niemand kunnen krygen zoo slecht zit het in den Vlaamschen boekhandel” (ibid.).

Tegenover uitgevers is ze blijkbaar spontaan tot verweer bereid. Haar onderhandelingen met E. De Seyn uit Roeselare wijzen tevens op de schamele positie, zelfs van een toen vrij veel gelezen schrijfster zoals zij. Hiedoor komt — het weze even vermeld — de eerder uitzonderlijk hartelijke verhouding uitgever-auteur, J. Van Dieren-H. Conscience, in die zelfde tijd in een nog scherper licht te staan²¹. Maar Conscience's hoge erelonen zijn gemotiveerd door het feit dat hij in België en in het buitenland veruit de meest gelezen Vlaamse schrijver was.

De Seyn voorziet desnoods een bescheiden honorarium in dezelfde vorm als Pr. Van Duyse indertijd mocht ontvangen, met name : „de helft der subsidie als er eene verleend word” (ibid.). Na dit vage voorstel van De Seyn moet haar pen getrild hebben waar ze schrijft : „'t Is ellendig! En wat ook erg is : De Seyn zegde dat ik zelf de subsidie zou moeten vragen, dat men nooit eene bylage aan den uitgever maar alleen aan den schyver verleend” (ibid.). Een toelage wil ze niet vragen daar om haar benoeming tot ridder in de Leopoldsorde was verzocht... Voor het overige heeft ze elders bittere mensenkennis genoeg opgedaan om zo maar niet alles te geloven wat de uitgever over de moeilijke situatie van het boekbedrijf vertelt. En sceptisch polst ze Emile : „Zoud gy geene inlichting kunnen nemen, om te weten of het inderdaad zoo slecht gaat met den Vlaamschen boekhandel...” (ibid.).

Enkele dagen later slaat ze in verband met de krenterige De Seyn een kordater toon aan : „de kerel heeft (...) geen teeken van leven meer gegeven. Ik laat hem loopen” (9 maart '83).

De Roeselaarse uitgever blijkt er echter zeer sterk op te staan haar „Verhalen en Novellen” te publiceren. Hij heeft er een verplaatsing naar Maldegem voor over. En hij heeft bovendien enigszins gunstiger voorwaarden laten doorschemeren : „De Seyn is hier Zondag geweest, wy zyn overeengekomen (...)”. Ze is echter zo kritisch dat ze niet al haar werken ter publikatie afstaat. In dat op-

(21) Vgl. Gilbert Degroote, *Wat een schrijver lijden kan*, Amsterdam-Antwerpen, 1957.

zicht wenst ze volledige vrijheid van handelen te behouden : „Ik heb hem geen letter geschrift gegeven, zoo dat ik niet verplicht ben hem werken te geven, die ik niet goedkeur. De prospectus zal dezer dagen verschynen” (19 apr. '83).

Ook De Seyn blijkt flair voor het passende moment te bezitten, want hij heeft de uitgave zeer spoedig op stapel gezet : „De Seyn spoed zich om myne werken te doen drukken binnen eenige dagen zal het eerste boekdeel kunnen verschynen” (30 juni '83). Ofschoon het haar ongetwijfeld innerlijke voldoening schenkt haar verzamelde werken te zien verschijnen, blijft ze tegenover hem vrij wantrouwig : „De Seyn heeft nog geen proef gezonden voor het 2de deel myner werken. Ik denk dat de man met nesten zit. Ik zal op myne hoede zyn. Hy heeft my nog myn honorarium voor het 1e deel niet gegeven” (12 oktober '83). Met fijn psychologisch inzicht brengt ze enkele tekenende trekjes samen : „De Seyn begint reeds op zynen poot te spelen gelijk ik het voorzien had. Hij heeft als 2de deel *Livina* beginnen drukken, en mij 10 dagen zonder drukproef gelaten. Nu op 2de dezer schreef hy my, om hem de 50 fr by de verschyning van elk deel kwyt te schelden. Ik heb nog niets van hem ontvangen. Ik heb hem een brief geschreven waar peper en zout in is. Hy schreef : Dat hy 300 inschryvers heeft, en voor welk getal liegt hy? Al myne werken zullen ongetwyfeld aangenomen worden als prysboeken. 't Zyn groote boekdeelen voor weinig geld, die op alle andere Vlaamsche werken de voorkeur moeten hebben.

In zynen brief kon men (tusschen de regels) de bedreiging lezen, dat hy de uitgave niet zou voortzetten. In onze voorwaarden staat : Indien er door een onvoorziene omstandigheid genoodzaak ware, de uitgave te staken enz. Die omstandigheid zou dus zijn : Te weinig inschryvers.

Ik schreef hem, dat de staking der uitgave voor my eene teleurstelling zou zijn, maar dat dit ook de roem zyner firma niet kon verhoogen...

Ik heb toegestaan, dat ik *voor de vier eerste deelen* my in plaats van fr. 50 met fr. 25 zou te vrede stellen, doch dat myne toegevingen niet verder zouden gaan.

't Is al slimheid van den man, hy wil de schryvers den laaste druppel bloed uitzuigen. Ik ben verzekerd dat hy de uitgave niet zal staken vermits hy 300 inschryvers *heeft zonder de kleintjes*. Als ik een werk voor eigen rekening uitgaf, bracht de verkoop van 300 boeken ruim de kosten op, en hy schryft dat zyne 300 inschryvingen slechts het derde deel zyner kosten bedragen. Nu zou ik willen weten of hy desnoods niet verplicht zou zijn, mij bij staking de lyst

der inschryvers te overhandigen? Wy zullen hem zien afkomen, doch my betalen zal hy nooit.

Zeer dikwyls heeft hy naar Dixmude geweest om de gedichten van Mw Van Ackere te mogen drukken, doch ik zie dat zy by Van Cuyck te Dixmude verschynen. Zy heeft zich niet laten beet nemen" (5 nov. '83). Aan het einde van deze uitvoerige brief is ze weer fijngevoelig en verontschuldiging tegenover haar schoondochter : „Lieve Antonia, in de plaats van wat over u, en de lieve kinderen te schryven moet ik nu met al dat geknoei voor den dag komen”.

Het tempo is vertraagd en De Seyn is een gewiekst zakenman : „Het tweede deel myner werken is omtrent afgedrukt. Ik moet het er met den slimmen De Seyn zien door te knoeien" (4 dec. '83). Ongetwijfeld wordt de ganse onderneming door de politieke conjunctuur, met name de schoolstrijd, ongunstig beïnvloed. Het is echter niet uitgesloten, dat De Seyn deze omstandigheden in zijn voordeel tracht op te schroeven : „De Seyn kan de uitgave myner werken niet voortzetten. De meeste intekenaars waren onderwyzers die kunnen thans geene boeken meer betalen. Waarschynlyk zal men slechts catholieke boeken op de prijsdeelingen mogen geven" (26 febr. '85). Maar de berekende dreiging van De Seyn de uitgave niet voort te zetten, laat haar vrij onbewogen : „hy mag my geen hoegenaamde voorwaarden stellen (...). Wordt de uitgave nu gestaakt, later zal er wel iemand gevonden worden, die ze voortzet" (18 maart '85). En als nuchtere weerwraak stelt ze Emile voor een scherp artikel tegen de man te schryven : „Nu De Seyn moet gy ook op bedekte wyze afranselen, met Paasschen spreken wy daarover" (ibid.).

Tenslotte blijkt de sluwe uitgever de levenswijze Vrouwe Courtmans toch voldoening te schenken : „De Seyn is hier deze week geweest. De werken zullen voort verschynen. Gy hebt het geraden lieve Emile, 't was een slimme trek, maar de man was nog niet slim genoeg, om my te foppen" (1 apr. '85). Hij heeft zelfs reeds kopij gevraagd om het zevende deel te drukken. Hij is nu „overdreven vriendelyk" (ibid.). Uiteindelijk betekent De Seyn zelfs een licht in haar berooide toestand : „Lieve Emile, ik heb volgens onze afspraak een quitantie aan De Seyn gezonden, en de man heeft betaald!!!" (13 juni '86).

Haar werk krijgt ook de ruimere uitstraling van de vertaling, o.a. van de hand van Emile. We vernemen hier alleen een paar echo's daarvan. Zij zal de heer Janmouille, die in die zin een verzoek tot haar richtte, *De Hoogmoedige* in het Frans laten vertalen (4 febr. '83). Maar in oude tederheid vertrouwt zij Emile toe : „myne schoonste novellekens... die zal ik voor u bewaren" (22 febr. '83).

VII. BESLUIT

Afgezien van de tijdsfeer die erin leeft, zijn deze brieven een vaak gespannen dialoog met haar kinderen, inzonderheid haar oudste en meest geliefde zoon. Gelijk zovele brieven zijn ook deze veelal psychische documenten, die in haar innerlijk wezen een intiemer en genuanceerder inzicht toelaten dan haar verhalen.

Hier treft ons het menselijk beeld van de goede moeder, die reeds als jonge weduwe geheel alleen de verantwoordelijkheid draagt voor de opvoeding van een gezin van acht kinderen, de karaktervaste en zelfs combatieve vrouw met de haar kenmerkende zin voor morele grootheid tegenover de harde slagen van het leven, en tegenover een andersvoelende en niet zelden bekrompen omgeving. Ook op gevorderde leeftijd heeft zij een steeds levendige geest en een ruime belangstelling, die verder reiken dan haar beperkte dorpsmilieu.

Bijzonder opvallend is de tegenstelling in haar levenshouding: tegenover haar overtuigd liberaal optreden staat haar katholiek-gelovig en tevens ingekeerd-vroom gemoedsleven. Anticlericale explosies in haar briefwisseling gaan immers terug op de ruwe harts-tochtelijkheid van de toenmalige politieke strijd, en niet op een antireligieuze overtuiging¹. Men kan zich overigens de vraag stellen: had zij in haar onmiddellijke omgeving meer begrip voor het opvoedingswerk van haar dochters gevonden — allereerst reeds bij E.H. J. Vinckier! — was haar politieke houding dan soms niet genuanceerder geweest? Zij is in elk geval een typische vertegenwoordigster van de toenmalige in liberale en ook in bepaalde katholieke kringen gehuldigde opvatting, dat godsdienst een volstrekt particuliere aangelegenheid is.

Zoals ook hier herhaaldelijk blijkt, heeft zij haar uitgebreid prozawerk in vaak moeilijke omstandigheden, minder met artistieke dan met volksopvoedende bedoeling voortgebracht.

Tenslotte is hier een soms aangrijpend getuigenis, een unicum in onze epistolaire literatuur, over de schoolstrijd te vinden, over de eenvoudige volksonderwijzers en onderwijzeressen, die in hun moedige trouw aan het niet-confessioneel onderwijs, vaak de tragisch-onbeschermden slachtoffers worden van machten, die buiten hen zijn ontketend. Dit met de directheid van iemand die door die strijd in haar persoonlijk leven en in dat van haar kinderen diep wordt getroffen.

(1) Vgl. ook Dr. J. Pée, *o.c.*, blz. 160.